

Ορισμένα από τα σημαντικότερα ερωτήματα των κοινωνικών επιστημών του εικοστού αιώνα έχουν τεθεί από στοχαστές που ερευνούν πώς διασταυρώνεται η κοινωνική θεωρία με την ιστορία. Ποια ερευνητικά προγράμματα ακολουθούν αυτοί οι στοχαστές; Πώς διατύπωσαν τα ερωτήματα, τις απαντήσεις που πρότειναν, αλλά και τις βασικές αντιλήψεις τους για την κοινωνία και την ιστορία; Πώς χρησιμοποίησαν τις πηγές; Αυτά είναι μερικά από τα ζητήματα που θίγουν τα δοκίμια του τόμου *Ιστορική κοινωνιολογία: όραμα και μέθοδος*. Τα εννέα κεντρικά κεφάλαιά του εστιάζονται στη σταδιοδρομία και στη συμβολή ισάριθμων μεγάλων στοχαστών (Μαρκ Μπλοχ, Καρλ Πόλαϊ, Σ. Αϊζενσταϊντ, Ράινχαρντ Μπέντιξ, Πέρρυ Άντερσον, Έντουαρντ Τόμσον, Τσαρλς Τίλλυ, Ιμμάνουελ Βαλλερστάιν και Μπάρριγκτον Μουρ), ενώ το εισαγωγικό δοκίμιο και ο επίλογος της Θήντα Σκότσπολ περιέχουν πολύτιμες συγκριτικές επισκοπήσεις του έργου και των μεθόδων των ίδιων συγγραφέων.

Ενημερωτικό, βαθύ, εύχρηστο και καλογραμμένο, το βιβλίο θα συναρπάσει όλους όσους θέλουν να γνωρίσουν τη σύγχρονη ιστορική κοινωνιολογία.

110322__Ιστορικές Σχολές και Μέθοδοι II._____

Ελένη Ανδριάκαινα

Ellen Karen Trimberger

E. P. THOMPSON: ΚΑΤΑΝΟΩΝΤΑΣ ΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ISBN 960-90236-9-X

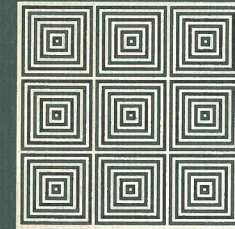
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Theda Skocpol
και συνεργάτες

Theda Skocpol

**Fred Block, Daniel Chirot, Mary Fulbrook
Gary G. Hamilton, Lynn Hunt, Charles Ragin
Dietrich Rueschemeyer, Dennis Smith
Margaret R. Somers, Ellen Kay Trimberger**

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ Όραμα και μέθοδος



Μετάφραση
Σπύρος Μαρκέτος

Επιστημονική επιμέλεια
Παντελής Ε. Λέκκας

Κατάρτι

301.0722
ΙΣΤ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Υπεύθυνος σειράς: Παντελής Ε. Λέκκας

Theda Skocpol

Fred Block, Daniel Chirot, Mary Fulbrook, Gary G. Hamilton

Lynn Hunt, Charles Ragin, Dietrich Rueschemeyer

Dennis Smith, Margaret R. Somers, Ellen Kay Trimberger

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Όραμα και μέθοδος

Μετάφραση

ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΤΟΣ

Επιστημονική επιμέλεια

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Ε. ΛΕΚΚΑΣ

Τίτλος πρωτοτύπου: *Vision and Method in Historical Sociology*,
Cambridge University Press, 1984

© για την ελληνική γλώσσα, Εκδόσεις Κατάρτι

ISBN 960-90236-9-X

Εκδόσεις Κατάρτι, Μαυρομichάλη 9, 106 79 Αθήνα,
τηλ. 3604793 - 3601271, Fax 3609697

ΚΑΤΑΡΤΙ 1999

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
1. Theda Skocpol	
Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΦΑΝΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ	19
2. Daniel Chirot	
ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΟΥ ΜΑΡΚ ΜΠΛΟΧ	45
3. Fred Block - Margaret R. Somers	
ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΛΑΝΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΣΜΟΥ:	
Η ΟΛΙΣΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΠΟΛΛΑΪ	75
4. Gary G. Hamilton	
ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΜΟΡΦΩΜΑΤΑ:	
Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ Σ.Ν. ΑΪΖΕΝΣΤΑΝΤ	121
5. Dietrich Rueschemeyer	
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΓΕΝΙΚΕΥΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ	
ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΡΑΪΝΧΑΡΤ ΜΙΕΝΤΙΕ	175
6. Mary Fulbrook - Theda Skocpol	
ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ ΤΗΣ ΜΟΙΡΑΣ:	
Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΡΥ ΑΝΤΕΡΣΟΝ	225
7. Ellen Kay Trimberger	
ΕΝΤΟΥΡΑΝΤ Π. ΤΟΜΕΟΝ: ΚΑΤΑΝΟΩΝΤΑΣ ΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	277
8. Lynn Hunt	
Η ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΣΤΟΝ ΤΣΑΡΑΣ ΤΙΛΛΥ	317
9. Charles Ragin - Daniel Chirot	
ΤΟ ΚΟΣΜΟΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΥ ΙΜΜΑΝΟΥΕΛ ΒΑΛΛΕΡΣΤΑΪΝ:	
Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΑ	357
10. Dennis Smith	
ΕΞΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΑΞΙΕΣ:	
Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΠΑΡΡΙΓΚΤΟΝ ΜΟΥΡ	403
11. Theda Skocpol	
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ:	
ΝΕΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ, ΓΝΩΣΤΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ	455
ΣΧΟΛΙΑΣΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΜΕΘΟΔΟΥΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ	
ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ	499
ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ	515

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οκτώβριος του 1979, ένα πανέμορφο ηλιόλουστο σαββατοκύριακο. Δώδεκα ιστορικοί κοινωνιολόγοι και δύο κοινωνιολογικά ευαίσθητοι κοινωνικοί ιστορικοί συγκεντρώνονται στο Καίμπριτζ της Μασαχουσέτης για ένα τριήμερο εντατικής συζήτησης επάνω στις ιδέες και στις μεθόδους του έργου μεγάλων ιστορικών κοινωνιολόγων – μεταξύ τους και δασκάλων των συζητητών, όπως ο Ράινχαρτ Μπέντιξ, ο Μπάρριγκτον Μουρ, ο Τσαρλς Τίλλυ και ο Ιμμάνουελ Βαλλερστάιν. Ήταν το Τριήμερο για τις Μεθόδους της Ιστορικής Κοινωνικής Ανάλυσης, τις ελπίδες επιτυχίας του οποίου όλοι, ακόμη και η διοργανώτρια, δηλαδή εγώ, αναλογιζόμασταν με αρκετό σκεπτικισμό.

Οι εισηγήσεις είχαν ετοιμαστεί και μοιραστεί στους συνέδρους εκ των προτέρων. Ζητήσαμε από όσους συμμετείχαν να εμβαθύνουν στα μείζονα έργα ενός μεγάλου μελετητή και να εξετάσουν τι φύσης ερωτήματα έθετε, με ποιους τρόπους συνέδεε τις θεωρητικές του ιδέες με τα ιστορικά τεκμήρια καθώς απαντούσε σε αυτά τα ερωτήματα, πώς χρησιμοποιούσε τις συγκρίσεις διαφορετικών ιστορικών περιστατικών – και γενικότερα, ποιες στρατηγικές επινόησε καθένας από αυτούς τους μελετητές προσπαθώντας να σχεδιάσει τις ιστορικές του έρευνες και να τις παρουσιάσει στα κατάλληλα ακροατήρια. Οι εισηγήσεις έπρεπε αφενός να εστιαστούν στο συνολικό έργο συγκεκριμένων ατόμων, αλλά αφετέρου να μη δίνουν υπερβολικά προσωπικό χαρακτήρα στα ζητήματα. Σκοπό δεν είχαν, αυτά τα δοκίμια, ούτε τη βιογραφία ούτε την απλή διανοητική ιστορία: μάλιστα τα είχα παραδώσει για περαιτέρω μεθοδολογικό στοχασμό σ' ένα διαρκώς ευρύτερο δίκτυο νέων ιστορικών κοινωνιολόγων. Η ιδέα ήταν να εξετάσουμε στενά –και συνάμα να συγκρίνουμε– ποιες μεθοδολογίες χρησιμοποίησαν σε έξοχα, ουσιαστικά δείγματα έρευνας και γραφής σημαντικοί μελετητές οι οποίοι δεν είναι ακόμη τόσο απόμαχοι ούτε τόσο «κανονικοποιημένοι» όσο ο Μαξ Βέμπερ, ο Αλεξίς ντε Τοκβίλ ή ο Καρλ Μαρξ. Το όφελος, έλπίζα, δεν θα βρισκόταν μόνο στη συλλογή των διορθωμένων δοκιμίων που θα εκδίδαμε μετά τη συζήτηση, αλλά επίσης στη μεγαλύτερη αυτοσυνείδηση που θα κέρδιζε η μελέτη όσων συμμετείχαμε – καθώς και σε κάτι ίσως ακόμη σημαντικότερο, στον τρόπο που διδάσκουμε τους ακόμη νεό-

Ellen Kay Trimberger

7. ΕΝΤΟΥΑΡΝΤ Π. ΤΟΜΣΟΝ:

ΚΑΤΑΝΟΩΝΤΑΣ ΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ο Έντουαρντ Τόμσον είναι γνωστός στους περισσότερους ιστορικούς κοινωνιολόγους ως συγγραφέας του έργου *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη*, το οποίο δημοσίευσε το 1963· ίσως μάλιστα κάποιοι από αυτούς να διάβασαν ένα μέρος αυτού του βιβλίου, αλλά όχι και ολόκληρο, αναγνωρίζοντάς το ως ένα έξοχο έργο κοινωνικής ιστορίας που ευπρόσδεκτα εγκατέλειπε τον σχηματικό ή οικονομιστικό μαρξισμό. Το αριστούργημα αυτό του Τόμσον επαινέθηκε ευρύτατα για τη συμβολή του στη νέα «ιστορία από τα κάτω», την οποία μάλιστα βοήθησε, κατά μία έννοια, να γεννηθεί. Μας μιλά για την ιστορία των «τυφλών αδιεξόδων, των χαμένων υποθέσεων, καθώς και των ίδιων των ανθρώπων που χάθηκαν» στη λήθη, συνήθως, της ιστορίας.¹ Όσο κι αν θαυμάζουν όμως τον Τόμσον ως κοινωνικό ιστορικό με συναρπαστική γραφή, οι περισσότεροι ιστορικοί κοινωνιολόγοι δεν διακρίνουν τη θεωρητική σημασία του έργου του.² Η ισχνή απήχηση που είχε αυτό στην κοινωνιολογία, παρ' όλη την επιρροή που άσκησε στους ιστορικούς, αποδόθηκε στο ότι του έλειπε, δήθεν, η ιστορική γενίκευση αλλά και κάθε σαφώς διατυπωμένη μεθοδολογία.³

Ωστόσο, στο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη* ο Τόμσον ενσωμάτωσε, χωρίς πάντως να τη διατυπώνει ρητά, τη θεωρία και τη μέθοδο που ανέπτυξε αργότερα τόσο στις κριτικές που απεύθυνε εναντίον άλλων μαρξιστών όσο και στις δηκτικές πολεμικές του. Το 1978 δημοσίευσε, στο έργο *Η φτώχεια της θεωρίας και άλλα δοκίμια*, τέσσερα εν όλω μακροσκελή δοκίμια τα οποία μας βοηθούν να διακρίνουμε την οπτική γωνία του· και πάλι όμως ήταν δύσκολο να αφομοιώσει η κοινωνιολογία τα αιτήματά που υποβαστάζουν τη θεωρία και τη μέθοδό του: με δυο λόγια, ο Τόμσον έριξε το γάντι στο θετικισμό και στην εμπειριοκρατία που δεν διαμόρφωσαν απλώς την αγγλοαμερικανική κοινωνιολογία, αλλά και επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό το μαρξισμό του εικοστού αιώνα.⁴

Σε αυτό το κεφάλαιο λοιπόν θα αντιπαραθέσω την ερμηνευτική θεωρία, τη διαλεκτική λογική και τη χειροπιαστή ιστορική μέθοδο του Τόμσον στα

χαρακτηριστικά των θετικιστικών ερευνητικών παραδόσεων στις κοινωνικές επιστήμες — στην αιτιακή ανάλυση, στην επαγωγική λογική και στην εμπειριστική μεθοδολογία. Στη συζήτησή μας θα υπογραμμίσω μάλιστα την εξαιρετική, όπως τη θεωρώ, συμβολή του Τόμσον στην ιστορική κοινωνιολογία: δηλαδή τη θεωρητική μέθοδό του, η οποία αφενός αποσκοπεί στο να συλλάβει την ιστορική διαδικασία και αφετέρου να ενσωματώσει σε μια μακροδομική ανάλυση της κοινωνικής αλλαγής την ανάλυση του πολιτισμού και της εμπρόθετης δράσης των ανθρώπων. Έτσι, ξεκινώ από την πολιτική και διανοητική βιογραφία του συγγραφέα και κατόπιν προσπαθώ να διερευνήσω πώς ανέπτυξε τη θεωρία και τη μέθοδό του στο έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη*, προτού αντλήσω, εν κατακλείδι, τις γενικότερες συνεπαγωγές της προσέγγισής του, οι οποίες αφορούν τόσο τη μαρξιστική όσο και τη μη μαρξιστική ιστορική κοινωνιολογία και την κοινωνική θεωρία.

Η διαμόρφωση ενός κριτικού μαρξιστή διανοούμενου

Οι διαμεσολαθήσεις μεταξύ κάθε διανοητικού ή καλλιτεχνικού έργου αφενός και της εμπειρίας των ανθρώπων ή της συμμετοχής τους στην κοινωνία αφετέρου ποτέ δεν βρίσκονται σε μονοσήμαντη αντιστοιχία· δεν είναι ποτέ άμεσες. Θέλω να πω ότι κανένας ζωγράφος δεν μπορεί να ζωγραφίσει την πολιτική εμπειρία του αυτή καθ' εαυτήν — και αν τυχόν προσπαθήσει να κάνει κάτι τέτοιο, τότε θα ζωγραφίσει απλώς μια πολιτική αφίσα, η οποία ίσως να έχει βέβαια την αξία της, αλλά αυτή θα είναι απλώς αξία αφίσας.⁵

Είτε συμφωνεί κανείς με τον Τόμσον πως η κοινωνική εμπειρία δεν καθορίζει απευθείας τη διανοητική παραγωγή είτε όχι, γεγονός παραμένει πως ένα από τα κεντρικά επιχειρήματα του έργου του είναι ότι η εμπειρία διαμεσολαβεί τόσο το κοινωνικό Είναι όσο και την κοινωνική συνείδηση. Η εμπειρία του ίδιου του Τόμσον μάλιστα, ο οποίος συμμετείχε ενεργά στο Κομμουνιστικό Κόμμα Βρετανίας τις δεκαετίες του 1940 και του 1950, και υπήρξε εκπρόσωπος της Βρετανικής Νέας Αριστεράς την επόμενη εικοσαετία, επηρέασε βαθύτατα το πνευματικό του έργο. Η πολιτική στράτευση δεν ήταν φραγμός στην πνευματική του ανάπτυξη· απεναντίας, τόσο οι θετικές όσο και οι αρνητικές εμπειρίες του από τη βρετανική αριστερά τον κέντρισαν να επεξεργαστεί τις ιδέες χάρη στις οποίες διακρίθηκε τόσο στην κοινωνική θεωρία όσο και στην ιστορική έρευνα. Οι πολιτικές διαμάχες του με άλλους αριστερούς διανοούμενους τον έκαναν να αρθρώσει τη θεωρητική και μεθοδολογική θέση του, στο πλαίσιο του μαρξισμού, πολύ καθαρότερα απ' ό,τι ίσως θα έκανε αν είχε κινηθεί αποκλειστικά ως ακαδημαϊκός ιστορικός. Η συνο-

πτική πολιτική βιογραφία του Τόμσον λοιπόν, που ακολουθεί, είναι κάτι πα-
ραπάνω από απλό υλικό για το υπόβαθρό του· υποδηλώνει επίσης πόσο ση-
μαντικές είναι οι βιοματικές εμπειρίες των ανθρώπων για την ανάπτυξη της
θεωρίας τους. Ο Άλντν Γκούλντερ το διατύπωσε εύγλωττα:

Το θεωρητικό έργο εν πολλοίς αφορμάται από την προσπάθεια να δώ-
σουμε νόημα στην εμπειρία μας. Σε μεγάλο βαθμό αρχίζουμε να το
επεξεργαζόμαστε προσπαθώντας να ξεδιαλύνουμε την πολύσημη
εμπειρία μας: το πρόβλημα εδώ δεν είναι να αξιολογήσουμε πράγμα-
τα που παρατηρήσαμε ή να διατυπώσουμε νέες παρατηρήσεις, αλλά
μάλλον να εντοπίσουμε και να ερμηνεύσουμε το νόημα αυτών που ζή-
σαμε... Η θεωρία που φτιάχνουμε λοιπόν είναι συχνά προσπάθεια να
αντιμετωπίσουμε μια απειλή· είναι απόπειρα να αποτρέψουμε κινδύ-
νους που απειλούν ζητήματα στα οποία αισθανόμαστε βαθιά και προ-
σωπικά αναμειγμένοι, πράγματα που μας είναι ακριβά.⁶

Ο Έντουαρντ Τόμσον προσχώρησε στο Κομμουνιστικό Κόμμα Βρετα-
νίας το 1942, σε ηλικία δεκαοχτώ χρονών, και αποχώρησε από αυτό το
1956, όταν το Εικοστό Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος Σοβιετι-
κής Ένωσης αποκάλυψε και κατάγγειλε την ύπαρξη του σταλινισμού. Τό-
σο ο λαϊκισμός του βρετανικού κόμματος, τα χρόνια του πολέμου, που προ-
σέλκυσε τον Τόμσον, όσο και ο σταλινισμός που τον απώθησε αργότερα,
επηρέασαν τον τύπο των ερωτημάτων που έθεσε αργότερα μελετώντας την
ιστορία. Η επίσκεψή του στη Βουλγαρία για να κάνει το μνημόσυνο του με-
γαλύτερου αδελφού του, που σκοτώθηκε εκεί το 1944 ενώ πολεμούσε δίπλα
στους κομμουνιστές αντάρτες, όσο και η δική του συμμετοχή σε μια «μπρι-
γκάδα νεολαίας» στη Γιουγκοσλαβία το 1946, τον σημάδεψαν βαθιά. Όπως
είπε πρόσφατα σε μια συνέντευξη,

Ζήσαμε λοιπόν αυτή την εξαιρετική στιγμή που μας διαμόρφωσε,
στην οποία μπορούσε κανείς να στρατευτεί ολόψυχα, μέχρι του ση-
μείου να δώσει την ίδια του τη ζωή για έναν πολιτικό αγώνα που ήταν
συνάμα αγώνας λαϊκός. Δεν ένιωθες δηλαδή με κανέναν τρόπο απο-
κομμένος από το λαό της χώρας, της Ευρώπης ή της Βρετανίας.
Κάτι τέτοιο επηρεάζει, φαντάζομαι, τη διαμόρφωσή σου. Ήμουν βε-
βαίως πολύ δραστήριος στο Κομμουνιστικό Κόμμα — και συνέχισα να
είμαι έως το 1956. Αυτό δεν σήμαινε πως δεν είχαμε πολλές ενδόμυ-
χες αμφιβολίες ή πως δεν προσφεύγαμε σε κάθε λογής σοφιστίες για
να δικαιολογήσουμε τα χαρακτηριστικά του σταλινισμού που θα έπρε-
πε απεναντίας να έχουμε απορρίψει... [αλλά πάντως] τα γράμματα
του αδελφού μου που σώθηκαν δεν έχουν καμιά σχέση με την ιδεολο-

γική καρικατούρα που ήταν ο σταλινισμός. Η στράτευσή του ήταν στην υπόθεση του ίδιου του λαού – και πάνω απ' όλα, αφοσίωση στα εκπληκτικά ηρωικά αντάρτικα κινήματα της Νότιας Ευρώπης.⁷

Ο Τόμσον σπούδασε στο Καίμπριτζ από την εποχή του πολέμου έως και μετά τη λήξη του, αλλά δεν έκανε ποτέ μεταπτυχιακές σπουδές. Αρχές της δεκαετίας του 1950 πήγε στη βόρεια Αγγλία, δάσκαλος σ' ένα πρόγραμμα επιμόρφωσης ενηλίκων, ενώ συγχρόνως δραστηριοποιούνταν και στο Κόμμα. Εκείνη την περίοδο έγραψε το πρώτο βιβλίο του, μια μελέτη για τον Ουίλλιαμ Μόρρις, τον άγγλο ρομαντικό ποιητή (και λαμπρό σχεδιαστή) του δέκατου ένατου αιώνα, ο οποίος τη δεκαετία του 1880, κι ενώ είχε περάσει ήδη τα πενήντα, στράφηκε ενεργά στη σοσιαλιστική οργάνωση και στην πολεμική συγγραφή. Ο ίδιος ο Τόμσον δεν πήρε ποτέ συνειδητά ή ξεκάθαρα την απόφαση να γίνει ιστορικός ή ακόμη και να γράφει το πρώτο βιβλίο του:

προετοιμαζόμουν για τα πρώτα μαθήματα που θα παρέδιδα: δίδασκα λογοτεχνία καθώς και ιστορία. Πώς να το κάνω αυτό; σκεφτόμουν, πώς να θέσω τέτοια ζητήματα σε μεγάλους ανθρώπους – πολλοί ήτανε μάλιστα ενεργοί στο εργατικό κίνημα – και να συζητήσω μαζί τους τι σημασία έχει η λογοτεχνία στη ζωή τους; Ξεκίνησα λοιπόν από το διάβασμα του Μόρρις. Με συνάρπασε ο Μόρρις. Γιατί να νομίζουν, είπα από μέσα μου, πως αυτός ο άνθρωπος δεν είναι παρά ένας γεροζεκούτης; Ολοζώντανος είναι, ζει δίπλα μας. Έπειτα διάβασα κάνα-δυο βιβλία για τον Μόρρις τόσο φρικτά και προκατειλημμένα ώστε σκέφτηκα: Πρέπει ν' απαντήσω σ' αυτά... Ο Μόρρις λοιπόν με συνάρπασε. Εγώ δεν πήρα καμιά απόφαση: ο Μόρρις ήταν εκείνος που αποφάσισε ότι έπρεπε να τον παρουσιάσω. Καθώς το έκανα λοιπόν αυτό, πήρα πολύ πιο σοβαρά τι θα πει να είσαι ιστορικός.⁸

Πέρα από την εμπειρία του Τόμσον στο αριστερό λαϊκό κίνημα την εποχή του πολέμου και την ταύτισή του με τον Ουίλλιαμ Μόρρις, οι ιστορικές μελέτες του διαμορφώθηκαν από τις εμπειρίες του στην Ομάδα Ιστορικών του Κομμουνιστικού Κόμματος, η οποία συναντιόταν τακτικά την εποχή μετά τον πόλεμο, έως το 1956. Εξέχον μέλος της ίδιας ομάδας ήταν επίσης ο Έρικ Χόμπσμπωμ: χρησιμοποιώ εδώ μερικές αναμνήσεις του, τις οποίες έγραψε πρόσφατα. Αυτή η ομάδα των τριάντα ή και περισσότερων ιστορικών (ορισμένοι από τους οποίους δίδασκαν στο πανεπιστήμιο, άλλοι σε γυμνάσια ή στην επιμόρφωση ενηλίκων, ενώ άλλοι δεν ανήκαν καν σε ακαδημαϊκούς κύκλους) δημιούργησε τη μαρξιστική παράδοση στη βρετανική ιστοριογραφία: ξεχώριζαν μεταξύ τους, εκτός από τον ίδιο τον Τόμσον και τον Χόμπσμπωμ, ο Μωρίς Ντομπ, η Ντόροθι Τόμσον, ο Κρίστοφερ Χιλ, ο

Τζων Σάβαϊλ, ο Ρόντυ Χίλτον, ο Βίκτορ Κέρναν και άλλοι, οι οποίοι δεν αυτοπροσδιορίζονται πλέον ως μαρξιστές. Το 1953, η ομάδα αυτή εξέδωσε τη μεγάλης αίγλης σήμερα ανεξάρτητη ιστορική επιθεώρηση *Past and Present*, η οποία επιδιώκει να στήσει γέφυρες μεταξύ μαρξιστών και μη μαρξιστών διανοουμένων που έχουν κοινά ενδιαφέροντα και συμπάθειες.

Ο Χόμπσμπωμ υποστηρίζει πως, στο βαθμό που δεν έθιγαν την ιστορία του ίδιου του Κομμουνιστικού Κόμματος Βρετανίας, οι ιστορικοί αυτοί δεν αντιμετώπιζαν οποιουδήποτε περιορισμούς, άμεσους ή έμμεσους, στο έργο τους: αντιθέτως, το ότι ανήκαν σ' αυτή την ομάδα διέυρνε μάλλον αντί να στενεύει ή να στρεβλώνει την ιστορική αντίληψή τους.⁹ Άλλοτε όλοι μαζί και άλλοτε χωρισμένοι σε μικρότερες ομάδες, άνοιξαν λοιπόν μια συζήτηση διαρκείας – σε πολλά θέματα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν η κατάρρευση της φεουδαρχίας και η άνοδος του καπιταλισμού, η φύση της απολυταρχίας, οι επιπτώσεις της αγροτικής αλλαγής στην Αγγλία του δέκατου έκτου και του δέκατου έβδομου αιώνα, η φύση της εργατικής τάξης τον δέκατο ένατο αιώνα (συμπεριλαμβανομένης μιας συζήτησης σχετικά με την εργατική αριστοκρατία) και, τέλος, η ανάπτυξη του σύγχρονου κράτους. Ο Χόμπσμπωμ συνοψίζει την εμπειρία αυτή ως εξής:

Θα ήταν αδύνατο να διαχωρίσουμε τις ατομικές από τις συλλογικές όψεις της, αφού η Ομάδα Ιστορικών του 1946-56 ήταν όντως σπάνιο φαινόμενο και ίσως μοναδικό στη βρετανική ιστοριογραφία: μια ομάδα όπου υπήρχε αυθεντική συνεργασία, της οποίας τα μέλη ανέπτυσαν το έργο τους (και αυτό συχνά είχε έντονο προσωπικό χαρακτήρα) μέσω της αδιάκοπης ανταλλαγής ιδεών μεταξύ ανθρώπων ίσων. Δεν ήταν επομένως κάποια «σχολή» που στήθηκε γύρω από την επιρροή ενός δασκάλου ή κάποιας δίδου. Ακόμη κι εκείνα τα μέλη της που συγκέντρωναν τον μεγαλύτερο σεβασμό, ούτε παρίσταναν ποτέ τις αυθεντίες ούτε αντιμετωπίζονταν ως τέτοιες... Κανένας μας δεν απολάμβανε την εξουσία ή το κύρος που δίνει η έξωθεν επαγγελματική αναγνώριση, ούτε καν ο ίδιος ο Ντομπ, ο οποίος στον ακαδημαϊκό κόσμο ήταν απομονωμένος. Ευτυχώς, το Κόμμα δεν παραχώρησε σε κανέναν μας ιδεολογική ή πολιτική εξουσία. Δεν μας ένωναν ούτε κοινά αντικείμενα ούτε κοινό ύφος ούτε καν κάποια κοινή διανοητική στάση – πέρα από την επιθυμία μας να είμαστε μαρξιστές. Κι όμως, είναι αναμφισβήτητο πως ο καθένας μας από μόνος του ως ιστορικός, είτε ερασιτέχνης είτε επαγγελματίας έγινε, ή δάσκαλος ή συγγραφέας, έχει ακόμη στο πετσί του τη σφραγίδα αυτού του δεκάχρονου «σεμιναρίου» – και κανένας από μας δεν θα ήταν ο ίδιος ιστορικός σήμερα χωρίς αυτό.¹⁰

Πράγματι, οι σχέσεις φιλίας και συλλογικότητας που ανέπτυξαν αυτοί οι ιστορικοί επιβίωσαν και μετά την έξοδο πολλών από το Κόμμα, το 1956. Πώς δημιούργησε η εμπειρία της Ομάδας Κομμουνιστών Ιστορικών ένα ιδανικό πρότυπο διανοητικής εργασίας, μας εξηγεί άλλωστε και ο ίδιος ο Τόμσον:

Η ανταλλαγή ιδεών με τους άλλους σοσιαλιστές, τυπική και άτυπη, με βοήθησε περισσότερο απ' οτιδήποτε είχα γνωρίσει ποτέ στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ. Δεν θέλω να πω ότι δεν μπορεί κανείς, αν έχει τύχη, μερικές φορές να βρει κάτι στο πανεπιστήμιο, αλλά απλώς να τονίσω πως οι σοσιαλιστές διανοούμενοι οφείλουν να βοηθούν ο ένας τον άλλον. Ποτέ δεν πρέπει να εξαρτηθούμε ολότελα από τους θεσμούς, όσο καλές προθέσεις κι αν τους χαρακτηρίζουν, αλλά αντιθέτως θα έπρεπε να διατηρούμε πάντοτε ομάδες όπου να συζητάμε ζητήματα ιστορίας και θεωρίας, και όπου να ασκούμε κριτική ο ένας στον άλλο... Τι πρέπει να κάνουν λοιπόν οι σοσιαλιστές; Να μην αφεθούν ποτέ να εξαρτηθούν ολότελα από τους κατεστημένους θεσμούς — εκδοτικούς οίκους, εμπορικά μέσα ενημέρωσης, πανεπιστήμια, ιδρύματα. Δεν εννοώ πως όλοι αυτοί οι θεσμοί είναι καταπιεστικοί: οπωσδήποτε μπορούν να γίνουν πολλά θετικά πράγματα στο πλαίσίό τους. Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι όμως πρέπει να εξασφαλίσουν κάποιο χώρο που να είναι αδιαμφισβήτητα δικός τους: τα δικά τους περιοδικά, τα δικά τους κέντρα θεωρίας και πράξης — μέρη, όπου δεν θα δουλεύουν για να πάρουν βαθμούς ή καμιά θεσούλα, αλλά για τη μεταμόρφωση της κοινωνίας: μέρη, όπου η κριτική και η αυτοκριτική δεν θα κοπάζουν, αλλά ούτε και θα σταματά η αλληλοβοήθεια ή η ανταλλαγή θεωρητικής και πρακτικής γνώσης: μέρη δηλαδή που να προοικονομίζουν την κοινωνία του μέλλοντος.¹¹

Αυτό το πρότυπο σοσιαλιστικής συνεργασίας πάντως δεν μεταφέρθηκε στη Βρετανική Νέα Αριστερά, όπου ο Τόμσον έπαιξε σημαντικό ρόλο μετά το 1956· απεναντίας, η συμμετοχή του σε αυτήν κορυφώθηκε σε πλήθος προστριβές. Η ειρωνεία είναι πως η πολιτική σύγκρουση και η διαμάχη μάλλον, παρά η συνεργασία, τον παρακίνησαν εντέλει στη συγγραφή των πολέμικών δοκιμίων με τα οποία άρχισε να αρθρώνει τη δική του θεωρητική ερμηνεία του μαρξισμού και της ιστορικής μεθόδου. Δεν μπορούμε να εξηγήσουμε ολότελα πώς συνδέεται αυτός ο συνδυασμός αρνητικών και θετικών εμπειριών του Τόμσον με την αναθεώρηση της μαρξιστικής θεωρίας στην οποία προχώρησε: ως προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε όμως ορισμένα σημαντικά γεγονότα που μεσολάβησαν.

Το 1956, μετά την αγόρευση του Χρούστσεφ που αποκάλυψε τα εγκλή-

ματα του Στάλιν και προτού γίνει η σοβιετική εισβολή στην Ουγγαρία, ο Τόμσον κι ένας φίλος του από το Κόμμα, ο Τζων Σάβιλ, άρχισαν να εκδίδουν ένα πολυγραφημένο δελτίο συζητήσεων, *The Reasoner*, ανεξάρτητο από τον κομματικό τύπο, επιδιώκοντας να δώσουν νέο τόνο στη συζήτηση σχετικά με τις επιπτώσεις του σταλινισμού. Όταν το Κόμμα άρχισε να τους επικρίνει και τους ζήτησε να διακόψουν την έκδοση, το εγκατέλειψαν.¹² Το 1957 άρχισαν να εκδίδουν ένα σημαντικό περιοδικό της Νέας Αριστεράς, *The New Reasoner*, την εκδοτική επιτροπή του οποίου αποτελούσαν κυρίως τέως κομματικοί διανοούμενοι που ζούσαν στις βιομηχανικές βόρειες επαρχίες της Βρετανίας: εκτός από τον Τόμσον και τον ιστορικό Σάβιλ, συμπεριελάμβαναν τη λογοτέχνίδα Ντόρις Λέσσινγκ, τους οικονομολόγους Ρόναλντ Μηκ, Κεν Αλεξάντερ και Μάικλ Μπάρρετ Μπράουν, τον ποιητή και κριτικό της λογοτεχνίας Ράνταλ Σούνγκλερ, τον πολιτικό επιστήμονα Ραλφ Μίλλμπαντ και τους δημοσιογράφους Μέρβιν Τζόουνς και Μάλκολμ Μακ Γιούαν.¹³ Στο πρώτο τεύχος του *New Reasoner*, ο Τόμσον, εκθέτοντας τις απόψεις του σχετικά με τα ζητήματα που έπρεπε να απασχολούν τον μαρξιστικό σοσιαλιστικό ανθρωπισμό, έθιξε πολλά θέματα που έμελλαν να παίξουν κεντρικό ρόλο στο ιστορικό και θεωρητικό έργο του: τις ανεπάρκειες του αναλυτικού σχήματος βάσης/εποικοδομήματος της κοινωνίας, τη σημασία της συνείδησης και της εμπρόθετης δράσης των ανθρώπων, καθώς και την ανάγκη να ενσωματώσουν το πρόβλημα της ηθικής επιλογής στη μαρξιστική θεωρία και πολιτική. Ως κεντρικά ζητήματα του σοσιαλιστικού ανθρωπισμού, ο Τόμσον όρισε αφενός την αναζήτηση της αυτοσυνείδησης και αφετέρου τον επαναπροσανατολισμό του ενδιαφέροντος από τις αφηρημένες διατυπώσεις στους πραγματικούς ανθρώπους.

Οι εκδότες και οι υποστηρικτές του *New Reasoner* συνδέονταν στενά με ένα άλλο περιοδικό που ιδρύθηκε τον ίδιο καιρό, το *Universities and Left Review*. Το τελευταίο ξεκίνησε από την Οξφόρδη ως φοιτητική επιθεώρηση, αλλά σύντομα μετακόμισε στο Λονδίνο· μολονότι όλοι οι συντάκτες του (ο Στιούαρτ Χωλ, ο Τσαρλς Ταίηλορ, ο Άλαν Λόβελ και ο Άλλεν Χωλ) προσχώρησαν το 1957 στο Εργατικό Κόμμα, δεν είχαν στενούς δεσμούς ούτε με τους εργάτες ούτε με την παλιά αριστερά. Καθώς ήταν νεότεροι από τον Τόμσον, η πολιτική και η διανοητική εργασία τους δεν χρωματιζόταν από κάποια απογοήτευση από το Κομμουνιστικό Κόμμα ή την εργατική πολιτική, αλλά μάλλον από την αποστροφή που αισθάνονταν για τη μεταπολεμική κοινωνία και τον πολιτισμό της Βρετανίας. Το *Universities and Left Review*, ακόμη περισσότερο από τον *New Reasoner*, τόνιζε την αναζήτηση μιας σοσιαλιστικής αντίληψης για τον πολιτισμό.¹⁴

Το Δεκέμβριο του 1959, τα δύο περιοδικά ενώθηκαν στη *New Left Review*· την αρχισυνταξία ανέλαβε ο Στιούαρτ Χωλ, ενώ συμμετείχαν στη συ-

ντακτική επιτροπή και άλλοι είκοσι έξι. Το κύριο άρθρο του πρώτου τεύχους επικαλούνταν ένα παράθεμα του Ουίλλιαμ Μόρρις, του ήρωα του Τόμσον, και εξέφραζε σαφώς τις πολιτικές αντιλήψεις του τελευταίου:

Πεποίθησή μας είναι πως η υπερβολικά στενή έννοια που δίνουμε στην πολιτική είναι μία από τις κύριες αιτίες της υποχώρησης του σοσιαλισμού σ' αυτή τη χώρα και ιδίως προκαλεί την αποξένωση των νέων ανθρώπων από τις σοσιαλιστικές ιδέες. Πρέπει να αναπτύξουμε τις ανθρωπιστικές αρετές του σοσιαλισμού — που είναι συνάμα και θεμέλια του αυθεντικού λαϊκού σοσιαλιστικού κινήματος — όχι μόνο με οικονομικούς και πολιτικούς όρους, αλλά επίσης με πολιτισμικούς και κοινωνικούς.

Η *New Left Review* αρχικά ενίσχυε λέσχες πολιτικής και γενικής επιμόρφωσης και συζητήσεων: τον Νοέμβριο του 1960 υπήρχαν σαράντα πέντε τέτοιες λέσχες, με τρεις χιλιάδες ταμειακώς εντάξει μέλη, ενώ η κυκλοφορία του περιοδικού έφτανε τα δέκα χιλιάδες φύλλα.¹⁵ Το περιοδικό και οι λέσχες, μαζί με το μαζικό κίνημα της Επιτροπής για τον Πυρηνικό Αφοπλισμό (Committee for Nuclear Disarmament, CND) έγιναν η καρδιά της πρώτης Νέας Αριστεράς της Βρετανίας. Η οργανωτική δομή ωστόσο της *New Left Review* σύντομα προκάλεσε προβλήματα. Η πολυπληθής και γεωγραφικά διασκορπισμένη συντάκτική επιτροπή δεν είχε ευλυγισία, ενώ ο αρχισυντάκτης της, ο Στιούαρτ Χωλ, ακτιβιστής ηγέτης του αντιπυρηνικού κινήματος, μπορούσε να διαθέσει ελάχιστο χρόνο στο περιοδικό.

Τέλη του 1961, κι έπειτα από αρκετές απόπειρες αναδιοργάνωσης, ο Τόμσον συνέβαλε καίρια στην ανάθεση της αρχισυνταξίας της *New Left Review* στον Πέρρυ Άντερσον, εκδότη ως τότε ενός φοιτητικού περιοδικού της Οξφόρδης. Αργότερα περιέγραψε ως εξής τους λόγους αυτής της κίνησης, καθώς και τα δυσάρεστα γεγονότα που ακολούθησαν:

Είχαμε φτάσει σε σημείο εξάντλησης — προσωπικής, οικονομικής και οργανωτικής. Εκείνη τη στιγμή το δρων υποκείμενο της ιστορίας εμφανίστηκε ενσαρκωμένο στη μορφή του Πέρρυ Άντερσον. Εμείς ήμασταν εξουθενωμένοι: εκείνος ήταν πνευματικά γόνιμος, απείρως αυτοσυγκεντρωμένος και αποφασιστικός. Είδαμε, στο συνεταιρισμό με αυτόν και τους φίλους του, μια ευκαιρία να αναγεννηθεί η επιθεώρηση και να συγκεντρώσουμε εκ νέου τους εξανεμισμένους μας πόρους. Το μόνο που δεν περιμέναμε, εδώ που τα λέμε, ήταν πως η πρώτη έκφραση αυτής της αποφασιστικότητάς του θα ήταν να διώξει από τη συντακτική επιτροπή τους ιδρυτές του περιοδικού.¹⁶

Στα πρακτικά της τελευταίας συνεδρίασης, υπό τον νέο αρχισυντάκτη, της αρχικής συντακτικής επιτροπής της *New Left Review*, έχουν καταγραφεί τα

εξής: «Έχοντας εξετάσει τα εναλλακτικά ενδεχόμενα, διαπιστώσαμε πως η Επιτροπή δεν έχει σαφείς λειτουργίες στην παρούσα κατάσταση και ο Αρχισυντάκτης θεωρεί πως αυτή αποτελεί απλώς ένα καταστατικά κατοχυρωμένο πρόσκομμα που παρενοχλεί το έργο του».¹⁷

Τα μεταγενέστερα γραπτά του Τόμσον δείχνουν πόσο τον εξαγρίωσε η αποπομπή του από τον Άντερσον, ιδίως αφότου το περιοδικό στράφηκε κατόπιν προς κατευθύνσεις τις οποίες ο ίδιος αποδοκίμαζε. Προσανατολισμένη στη διάνοηση μάλλον παρά στην πολιτική, και βρίσκοντας τώρα στήριγμα στον γαλλικό δομιστικό μαρξισμό, η μεταμορφωμένη *New Left Review* κατηγορούσε πλέον το έργο του Τόμσον και των εταίρων του ως εμπειριστικό, λαϊκιστικό και θεωρητικώς ανεπαρκές.¹⁸ Αντί να δώσει μάχη για τον έλεγχο του περιοδικού, ο Τόμσον αποτραβήχτηκε για αρκετά χρόνια. Αργότερα εξαπέλυσε μια δηκτική θεωρητική επίθεση στον Άντερσον και στους συνεργάτες του στη *New Left Review*. Τα δοκίμια που συγκέντρωσε μεταγενέστερα στο έργο *Η φτώχεια της θεωρίας και άλλα δοκίμια* εκφράζουν ισχυρά πολιτικά συναισθήματα ανάμεικτα με προσωπική οργή, αλλά προς τιμήν του ο Τόμσον προτίμησε να τα διοχετεύσει όλα αυτά στη θεωρητική διαμάχη. Η προσωπική και η πολιτική ένταση αυτών των συζητήσεων τον βοήθησε μάλιστα να οξύνει την ιδιαίτερη θεωρητική τοποθέτησή του.¹⁹

Δεν είναι απίθανο στη ζωή και στο έργο του Τόμσον να κλείσει κάποτε αυτός ο κύκλος. Η πολιτική, η προσωπική και η διανοητική συντροφικότητα που είχε βρει στην Ομάδα Κομμουνιστών Ιστορικών ξαναζωντάνεψε στο πανευρωπαϊκό κίνημα για τον πυρηνικό αφοπλισμό, στο οποίο άλλωστε έπαιξε ηγετικό ρόλο και ο ίδιος. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, απαντώντας στην επικείμενη εγκατάσταση των υπό αμερικανικό έλεγχο πυραύλων Πέρσινγκ και Κρούιζ στην Ευρώπη, ο Τόμσον συνέταξε την πασίγνωστη έκκληση υπέρ του πανευρωπαϊκού πυρηνικού αφοπλισμού, βοήθησε να ιδρυθεί μια νέα κίνηση με κύριο στόχο να απαλλαγεί η Ευρώπη από τα πυρηνικά και αναδείχθηκε σε κύριο εκπρόσωπο ενός διεθνούς ειρηνιστικού κινήματος που γνωρίζει ραγδαία ανάπτυξη. Ο πόθος του να εμπνεύσει ένα κίνημα όπου να ενώνονται Ανατολικοευρωπαίοι και Δυτικοευρωπαίοι στηρίζεται στη διάπιστωση πως χρειάζεται να ξεφύγουμε από την ψυχροπολεμική λογική, αλλά συνάμα δεν υπάρχουν και τα ψυχολογικά κίνητρα, τα οποία συνδέονται με το θάνατο του αδελφού του, την εποχή του πολέμου, στο βουλγαρικό αντάρτικο.²⁰

Στο τέλος αυτού του κεφαλαίου θα εξετάσουμε πληρέστερα πώς η θεωρητική στάση που υιοθέτησε στις ιστορικές μελέτες του ο Τόμσον ενέπνευσε άμεσα την πρόσφατη πολιτική εφόρμησή του στην πάλη εναντίον των πυρηνικών — και αμοιβαία, πώς η πολιτική πάλη τον οδηγεί διαρκώς σε νέους θεωρητικούς νεωτερισμούς. Χαρακτηριστικό είναι πως η πιο πρόσφατη φά-

ση της πολιτικής δραστηριοποίησής του συνοδεύτηκε από τη θεωρητική διαμάχη με ορισμένους μαρξιστές· στο άρθρο του «Σημειώσεις για τον εξολοθρευτισμό, τελευταίο στάδιο του πολιτισμού», που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1980 στη *New Left Review* και έκτοτε κυκλοφόρησε ευρύτατα, υποστηρίζει πως οι μαρξιστικές θεωρίες περί ιμπεριαλισμού και διεθνούς ταξικής πάλης δεν μπορούν να εξηγήσουν επαρκώς τον Ψυχρό Πόλεμο ούτε τον εντεινόμενο ανταγωνισμό των εξοπλισμών. Η αριστερά όμως παραμελεί αυτά τα ζητήματα, πράγμα για το οποίο ο Τόμσον την επιπλήττει δεόντως. Οι εκδότες του ίδιου περιοδικού πάντως συγκέντρωσαν απαντήσεις σ' αυτά τα ζητήματα και τις δημοσίευσαν ως βιβλίο (*Εξολοθρευτισμός και Ψυχρός Πόλεμος*). Τα κίνητρά τους όμως δεν είχαν πλέον καμιά σχέση με τις διτριοδικές επικρίσεις άλλων εποχών. Χαρακτηρίζουν τώρα τον αντιπυρηνικό αγώνα του Τόμσον ως «προσφορά στη δημόσια ζωή, η οποία ελάχιστα ανάλογα έχει στην πρόσφατη ιστορία οποιασδήποτε χώρας»,²¹ ενώ κι εκείνος με τη σειρά του επαινεί τις απαντήσεις στο δοκίμιο του, ως «αξιόλογες» για «τον ανοιχτό τόνο και τους όρους που χρησιμοποιούν, καθώς επιζητούν τον διεθνή διάλογο και, όσον αφορά την ανάλυση της κατάστασης και τις στρατηγικές που πρέπει να ακολουθηθούν, μετέχουν στην από κοινού επιδίωξη της σύγκλισης».²²

Ιστοριογραφία κι επανεπεξεργασία της μαρξιστικής θεωρίας

Από τον καιρό που ετοιμάζε το πρώτο μεγάλο ιστορικό έργο του, τον Ουίλιαμ Μόρρις, έως σήμερα, ο Τόμσον επιδιώκει, δουλεύοντας στο πλαίσιο της μαρξιστικής παράδοσης, να εξαλείψει τις «σιωπές» που συναντά σ' αυτήν. Όπως το θέτει ο ίδιος,

Υπάρχει λοιπόν μια «σιωπή» ως προς τις πολιτισμικές και ηθικές διαμεσολαβήσεις, ως προς τους τρόπους με τους οποίους εμπλέκονται τα ανθρώπινα όντα σε παραγωγικές σχέσεις συγκεκριμένες και καθορισμένες, ως προς το πώς διαχειρίζονται με πολιτισμικούς τρόπους αυτές τις υλικές εμπειρίες, ως προς το πώς εναρμονίζονται ορισμένα αξιακά συστήματα με ορισμένους τρόπους παραγωγής και ορισμένες παραγωγικές σχέσεις, οι οποίες θα ήταν αδιανόητες αν δεν συνοδεύονταν από ομόλογα αξιακά συστήματα. Κανένα απ' όλα αυτά τα στοιχεία όμως δεν εξαρτάται από κάποιο άλλο. Η ηθική ιδεολογία δεν ανήκει ποτέ στο «εποικοδόμημα»· και τα δύο είναι όψεις του ίδιου νομίσματος. Ανέκαθεν προσπαθούσα να το ενσωματώσω αυτό στο έργο μου· αυτό με έκανε να απορρίπτω κατηγορηματικά τη μεταφορά της «βάσης και του εποικοδομήματος» και να αναζητώ άλλες μεταφορές.

Στο έργο μου ενδιαφέρθηκα ιδίως για τις αξίες, τον πολιτισμό, το δίκαιο, καθώς και για κείνο το πεδίο όπου... εκδηλώνεται αυτό που κατ'άκανόνα ονομάζουμε ηθική επιλογή.²³

Στα πιο πρόσφατα θεωρητικά του δοκίμια, ο Τόμσον προσθέτει μία επιπλέον επίκριση της μαρξιστικής θεωρίας, καθώς υποστηρίζει πως ο Μαρξ στο μείζον έργο του, δηλαδή στο *Κεφάλαιο*, δεν ανέπτυξε κάποια εξ ολοκλήρου ιστορικής και υλιστικής φύσης θεωρία:

Δεν παύει [το *Κεφάλαιο*] να είναι μελέτη της λογικής του κεφαλαίου και όχι του καπιταλισμού. Εξάλλου, οι κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις της ιστορίας, η οργή και η κατανόηση της ταξικής πάλης ξεπηδούν από μια περιοχή ανεξάρτητη από το κλειστό σύστημα της οικονομικής λογικής... [το *Κεφάλαιο*] αποτελεί το υπέρτατο επίτευγμα της «πολιτικής οικονομίας» και συγχρόνως αναδεικνύει την ανάγκη να την ξεπεράσουμε, εφαρμόζοντας τον ιστορικό υλισμό.²⁴

Ο Τόμσον δεν αρκείται απλώς στις επικρίσεις, αλλά επιχειρεί να αρθρώσει, στην πορεία των ιστορικών μελετών του, έναν νέο τύπο ιστορικής υλιστικής θεωρίας. Η πρακτική του ωστόσο, δηλαδή να δημιουργεί θεωρία μέσω του συγκεκριμένου ιστορικού έργου, δεν ανταποκρίνεται εντελώς στα κριτήρια που θέτει ο ίδιος για το πώς χρήζει αναθεώρησης η μαρξιστική θεωρία. Συγκρίνοντας πάντως, αφενός τις γενικότερες προτάσεις του για το πώς ενσωματώνεται στη μαρξιστική θεωρία η ανάλυση του πολιτισμού και της εμπρόθετης δράσης των ανθρώπων, και αφετέρου την πρακτική που ακολούθησε στη σημαντικότερη ιστορική μελέτη του, δηλαδή στο έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη*, μπορούμε να προχωρήσουμε προς μία γενικότερη παρουσίαση και αποτίμηση της θεωρίας του.

Κεντρικής σημασίας στον αναθεωρητικό μαρξισμό του Τόμσον είναι η έμφαση που αποδίδει στην «εμπειρία», ως διαμεσολάβηση μεταξύ «κοινωνικού Είναι» (δηλαδή των καθορισμένων σχέσεων της υλικής ζωής ανδρών και γυναικών) και «κοινωνικής συνείδησης» (της αυτοσυνείδησης των εν λόγω σχέσεων). Ο πολιτισμός όμως, τον οποίο εννοεί ως παράγωγο του ανθρώπινου νου, υπεισέρχεται τόσο στο κοινωνικό είναι, όσο και στην κοινωνική συνείδηση. Χωρίς την ανθρώπινη συνείδηση δεν νοούνται ούτε τρόποι παραγωγής ούτε σχέσεις ιδιοκτησίας ούτε εργασιακές διαδικασίες. Η αντίληψη μάλιστα του Τόμσον περί κοινωνικού Είναι αφήνει επίσης χώρο για κείνες τις δομημένες σχέσεις οι οποίες, μολονότι έχουν καταβολές στην εμπρόθετη δράση, τελικά ορθώνονται απέναντι στο δρων υποκείμενο ως δομές εξωτερικές προς αυτό που το περιορίζουν. Σύμφωνα με τον Τόμσον,

Η εμπειρία προκύπτει από το κοινωνικό Είναι αυτομάτως, αλλά όχι

και χωρίς να μεσολαβεί η σκέψη: προκύπτει επειδή οι άνδρες και οι γυναίκες (και όχι μόνον οι φιλόσοφοι) είναι όντα λογικά και σκέφτονται όσα συμβαίνουν στους ίδιους και στον κόσμο τους... Στο πλαίσιο του κοινωνικού Είναι σημειώνονται μεταβολές, οι οποίες προκαλούν αλλαγή της εμπειρίας (και αυτή η εμπειρία είναι καθοριστική, με την έννοια πως ασκεί πιέσεις στην κοινωνική συνείδηση που υπάρχει ως εκείνη τη στιγμή) [και] προτείνουν νέα ερωτήματα.²⁵

Η εμπειρία είναι δομημένη και παίζει καθοριστικό ρόλο, αλλά συνάμα διαμορφώνεται από την ανθρώπινη παρέμβαση:

Οι άνδρες και οι γυναίκες επανέρχονται [στη θεωρία] ως υποκείμενα... όχι όμως ως αυτόνομα υποκείμενα ή «ελεύθερα άτομα», αλλά ως πρόσωπα τα οποία βιώνουν τις καθοριστικές παραγωγικές καταστάσεις και σχέσεις τους ως ανάγκες και συμφέροντα και ανταγωνισμούς — και κατόπιν «χειρίζονται» αυτή την εμπειρία στο πλαίσιο της συνείδησης και του πολιτισμού τους... με άκρως περίπλοκους... τρόπους, κι έπειτα πάλι... επενεργούν με τη σειρά τους στην κατάσταση που καθορίζει αυτά τα πρόσωπα.²⁶

Εν συντομία, η νέα συνείδηση που προκύπτει από τη νέα εμπειρία διαμορφώνεται από τα ανθρώπινα όντα εν μέρει μέσω της προϋπάρχουσας συνείδησής τους — δηλαδή των πολιτισμικών κριτηρίων και αξιών, όπως αυτές διαμορφώθηκαν από την προηγούμενη εμπειρία. Οι άνθρωποι μπορεί να μένουν προσκολλημένοι σε κάποιες αξίες ή στα έθιμά τους ακόμη και ενώ η οικονομία μεταβάλλεται — και με τη σειρά τους μπορούν, προσπαθώντας να αλλάξουν τις οικονομικές συνθήκες της ζωής τους, να χρησιμοποιούν αυτές τις πολιτισμικές προσκολλήσεις για να παρέμβουν ενεργά.

Ο Τόμσον χρησιμοποίησε το έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη* ως απτή εφαρμογή της έμφασής του στην εμπειρία, και πάνω απ' όλα για να επανεξεργαστεί τη μαρξιστική ανάλυση της κοινωνικής τάξης. Διατυπώνοντας ο ίδιος την έννοια της τάξης, τονίζει την αλληλόδραση μεταξύ δομής και εμπρόθετης δραστηριότητας, κοινωνικού Είναι και κοινωνικής συνείδησης:

Η τάξη συμβαίνει όταν ορισμένα πρόσωπα, εξαιτίας επίκοινων εμπειριών (είτε κληρονομημένων είτε από κοινού βιωμένων), αισθάνονται και αρθρώνουν την ταυτότητα των συμφερόντων τους, τόσο μεταξύ τους όσο και απέναντι σε άλλα πρόσωπα, τα συμφέροντα των οποίων διαφέρουν από τα δικά τους (και συνήθως είναι αντίθετα). Την εμπειρία της τάξης καθορίζουν εν πολλοίς οι παραγωγικές σχέσεις στις οποίες οι άνθρωποι γεννιούνται — ή εισέρχονται παρά τη θέλησή τους.

Η ταξική συνείδηση είναι ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούν αυτές τις εμπειρίες με όρους πολιτισμικούς: πώς τις ενσωματώνουν σε παραδόσεις, αξιακά συστήματα, ιδέες και θεσμικές μορφές. Αν η εμπειρία παρουσιάζεται ως προκαθορισμένη, δεν ισχύει το ίδιο και για την ταξική συνείδηση. Μπορούμε να διακρίνουμε μια ορισμένη λογική στις αποκρίσεις παρόμοιων επαγγελματικών ομάδων, οι οποίες υφίστανται παρόμοιες εμπειρίες, μας είναι όμως αδύνατο να προεξοφλήσουμε πως υπάρχει οποιοσδήποτε νόμος τους. Η συνείδηση της τάξης αναδύεται με παρόμοιους τρόπους σε διάφορους χρόνους και χώρους, αλλά ποτέ με τον ίδιο τρόπο ακριβώς.²⁷

Με τον τρόπο που αντιλαμβάνεται την τάξη, ο Τόμσον προσπαθεί να συσχετίσει τις έννοιες της κοινωνικοοικονομικής δομής (δηλαδή τη μαρξική έννοια της «τάξης αυτής καθ' εαυτήν»), της συνείδησης («τάξη δι' εαυτήν») και της εμπρόθετης δράσης των ανθρώπων. Απορρίπτει τη λανθάνουσα υπόθεση του Μαρξ πως η ταξική συνείδηση είναι πρωτίστως απόκριση αυτόματη και ορθολογική σε δεδομένες οικονομικές δομές, καθώς επίσης και τον ισχυρισμό του Λένιν πως η ταξική συνείδηση διαμορφώνεται συνειδητά από μία ελίτ με βάση την επιστημονικά ορθή κατανόηση των εξωτερικών αντικειμενικών συνθηκών. Ο Τόμσον βλέπει μάλλον την ταξική συνείδηση ως συλλογικό δημιούργημα ανθρώπων, ενεργών υποκειμένων που χρησιμοποιούν πολιτισμικούς πόρους (τους οποίους κληρονομούν από ένα δεδομένο παρελθόν), προκειμένου να στοχαστούν τον τρόπο που βιώνουν την επίπτωση ευρύτερων κοινωνικών δομών, δηλαδή των «παραγωγικών σχέσεων».

Το θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς που μόλις εξερευνήσαμε, αν εφαρμοστεί στο ιστορικό υλικό μπορεί να παραγάγει μια επιχειρηματολογία που δεν είναι ούτε ιδεαλιστική ούτε οικονομιστική, ούτε βουλευσιαρχική ούτε δομο-ντετερμινιστική. Μια τέτοια επιχειρηματολογία θα μπορούσε ίσως να ενσωματώσει την ανάλυση της πολιτισμικής (συμπεριλαμβανομένης της ιδεολογικής και ηθικής) παραγωγής αφενός και της υλικής (ιδίως της οικονομικής) παραγωγής αφετέρου· ενδεχομένως θα συνελάμβανε αυτό που ο Τόμσον χαρακτηρίζει «κρίσιμη αμφισημία της ανθρώπινης παρουσίας μας στην ίδια την ιστορία μας — καθώς είμαστε εν μέρει υποκείμενα και εν μέρει αντικείμενα, εκούσιοι φορείς των ακούσιων προσδιορισμών μας».²⁸ Δυστυχώς όμως — εξαιτίας ίσως και της έντονα πολεμικής στάσης του —, στο έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη*, ο Τόμσον κλίνει υπερβολικά προς τον ιδεαλισμό και τη βουλευσιαρχία, ενώ δεν ασχολείται αρκετά με την υλική και τη δομική ανάλυση.

Στον πρόλογο του έργου *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη*, ο συγγραφέας δηλώνει ρητά πως έχει διπλό σκοπό: ως ιστορικός θέλει να γρά-

ψει μια αφήγηση για την αγγλική εργατική τάξη από το 1780 έως το 1832· ως θεωρητικός θέλει να συμβάλει στην κοινωνιολογική κατανόηση της έννοιας της τάξης.²⁹ Διατυπώνει μάλιστα την ανάλυσή του σε αντιπαράθεση με συγκεκριμένους θεωρητικούς και ιστορικούς συγγραφείς· στόχος του είναι να αναθεωρήσει τις ερμηνείες των παλαιότερων φαδιανών ιστορικών (όπως του ζεύγους Χάμμοντ και του ζεύγους Ουέμπ), καθώς και των πιο πρόσφατων οικονομικών ιστορικών (Άστον και Κλάπαμ). Παρουσιάζει όμως συνάμα και μια θεωρία εναλλακτική προς εκείνες των ορθόδοξων μαρξιστών και λειτουργιστών κοινωνιολόγων, όπως είναι ο Νηλ Σμέλσερ και ο Ραλφ Ντάρεντορφ. Ο Τόμσον αντιπολιτεύεται αυτές τις θεωρητικές και ιστορικές θέσεις, επειδή πιστεύει ότι όλες συσκοτίζουν την εμπρόθετη δράση της εργατικής τάξης, αλλά και το βαθμό στον οποίο οι εργαζόμενοι συνέβαλαν, με τη συνειδητή προσπάθειά τους, στη δημιουργία της ιστορίας. Διατείνεται μάλιστα πως οι περισσότεροι συγγραφείς αγνοούν πόσο σημαντικά συνέβαλαν τα πολιτισμικά πρότυπα στη μορφή που πήρε η κοινωνική αλλαγή κατά την αγγλική Βιομηχανική Επανάσταση.

Η κεφαλαιώδης διάρθρωση του έργου *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη* ενσωματώνει λοιπόν αυτή την αναλυτική λογική του Τόμσον. Το πρώτο μέρος διευκρινίζει ποια πολιτική κουλτούρα κληρονόμησαν οι άγγλοι εργαζόμενοι τον καιρό της Βιομηχανικής Επανάστασης. Το δεύτερο μέρος αναλύει πώς βίωσαν και αποτίμησαν οι ομάδες των εργαζόμενων τις οικονομικές και τις πολιτικές αλλαγές που συνιστούσαν την καπιταλιστική εκβιομηχάνιση, ενώ το τρίτο μέρος απεικονίζει με ποιο τρόπο έπλασαν οι ίδιες ομάδες, απαντώντας στην εμπειρία της εκβιομηχάνισης, μια οργανωμένη και συνειδητή εργατική τάξη — έργο στο οποίο τις βοήθησε επίσης η δημιουργική αξιοποίηση των πολιτισμικών πόρων που κληρονόμησαν.

Την παρουσίαση εν εκτάσει του κοινωνικού Είναι (δηλαδή των ορίων που έθεσαν οι υλικές σχέσεις της βιομηχανικής και της καπιταλιστικής επανάστασης στην αγγλική εργατική τάξη) περιμένουμε να βρούμε στο δεύτερο μέρος του βιβλίου. Ο Τόμσον παρουσιάζει πράγματι πλήθος ιστορικών δεδομένων για την οικονομική παραγωγικότητα και τις εργατικές σχέσεις, αλλά δεν αναλύει αυτή την ιστορία με όρους της δυναμικής της καπιταλιστικής συσσώρευσης ή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Αντιθέτως, εκείνο που τον ενδιαφέρει σχεδόν αποκλειστικά είναι η εμπειρία, και σε ποιο βαθμό δεν επηρεάστηκε αυτή από τις οικονομικές περιστάσεις. Στο δεύτερο μέρος λοιπόν, ο συγγραφέας θίγει μεν τη γνωστή συζήτηση των ιστορικών για το αν βελτιώθηκε ή χειροτέρευσε το επίπεδο ζωής στα πρώιμα στάδια της εκβιομηχάνισης στην Αγγλία, αλλά εκείνο που τον απασχολεί πάνω απ' όλα είναι να αλλάξει τους ίδιους τους όρους και τις λανθάνουσες προϋποθέσεις αυτής της συζήτησης. Σημαντικά θεωρεί όχι τόσο τα αντικειμενικά, ποσοτι-

κώς μετρήσιμα τεκμήρια των εργασιακών συνθηκών, των μισθών ή των επιπέδων κατανάλωσης, όσο το τι ένιωθαν οι άνθρωποι για τους πελώριους μετασχηματισμούς και τις ανακατατάξεις που βίωναν.³⁰ Τα συμπεράσματα που δγαίνουν από την εξέταση των οικονομικών δεδομένων αφενός και τα τεκμήρια για το τι ένιωθαν οι άνθρωποι και το πώς αποτιμούσαν την οικονομική αλλαγή αφετέρου, φαίνεται να αντιφάσκουν μεταξύ τους:

Την περίοδο 1790-1840 είχαμε ελαφριά βελτίωση στο μέσο βιοτικό επίπεδο. Την ίδια περίοδο είχαμε επίσης επίταση της εκμετάλλευσης, μεγαλύτερη ανασφάλεια και ολοένα περισσότερη ανθρώπινη εξαθλίωση. Το 1840, ο περισσότερος κόσμος «τα πήγαινε καλύτερα» απ' ό,τι οι πρόγονοί του πενήντα χρόνια νωρίτερα, αλλά είχε βιώσει και συνέχιζε να βιώνει αυτή την ελαφριά βελτίωση ως καταστροφική εμπειρία.³¹

Υπογραμμίζοντας αυτό το παράδοξο της αγγλικής Βιομηχανικής Επανάστασης, ο Τόμσον θέλει να αποκρούσει όλα τα οικονομιστικά επιχειρήματα (μαρξιστών και μη) που ανακαλύπτουν άμεσες αντιστοιχίες μεταξύ της δυναμικής της οικονομικής ανάπτυξης αφενός και της κοινωνικής και της πολιτισμικής ζωής αφετέρου. Η εμπειρία της εκμετάλλευσης που βίωναν οι εργάτες δεν ήταν άμεσο αποτέλεσμα των νέων τεχνολογιών (της δύναμης του ατμού και της εκμηχανισμένης υφαντουργίας) ή του βιοτικού επιπέδου, ούτε ήταν άμεση συνέπεια αλλαγών στην οργάνωση της παραγωγής ή των πολιτικών θεσμών. Μάλλον οι αξίες και οι προσδοκίες που διατηρούσαν οι εργάτες από συγκεκριμένους προκαπιταλιστικούς και προβιομηχανικούς τρόπους ζωής διαμόρφωναν την αίσθηση της εκμετάλλευσης που αναπτυσσόταν μέσα τους. Και τούτο, διότι αυτές ακριβώς οι αξίες και προσδοκίες αντιλαμβάνονταν τα πολιτισμικά πρίσματα μέσω των οποίων οι εργάτες ερμήνευαν την τεχνολογία, το εργοστάσιο και το επίπεδο ζωής και αντιδρούσαν σ' αυτά τα ερεθίσματα.

Ο Τόμσον λοιπόν τονίζει τη συνέχεια των πολιτισμικών παραδόσεων στη διάπλαση των κοινοτήτων της εργατικής τάξης τον δέκατο ένατο αιώνα. Συζητά διαδοχικά πώς διηθήθηκαν συγκεκριμένες όψεις του πολιτισμού του δέκατου όγδοου αιώνα (η θρησκεία, η πολιτική θεωρία, οι παραδόσεις των τεχνιτών και τα τοπικά έθιμα), μέσω της εμπειρίας της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης, ώστε να παραγάγουν μια ριζοσπαστική πολιτική κουλτούρα, όπου εδράζονται η συνείδηση και η πολιτική δράση της εργατικής τάξης. Το βιβλίο του όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, κάθε άλλο παρά υπαινίσσεται μια εικόνα ανόθευτης ριζοσπαστικοποίησης της εργατικής τάξης. Εξερευνά συνάμα με ποιους τρόπους οι αντιδραστικές και απολιτικές αποκρίσεις της εργατικής τάξης στην εκβιομηχάνιση αντλούσαν και αυτές από

τον πολιτισμό του δέκατου όγδοου αιώνα, τονίζοντας έτσι παράγοντες εντελώς διαφορετικούς από εκείνους που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ταξικής συνείδησης.

Η πλούσια αφήγηση του τρίτου και τελευταίου μέρους του έργου *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη* έχει σκοπό να στηρίξει τον ισχυρισμό του Τόμσον ότι η εργατική τάξη στην Αγγλία είχε δημιουργηθεί ήδη από το 1832. Ο συγγραφέας πιστεύει πως από το 1790 έως το 1830 οι ως τότε ετερόκλητες ομάδες εργαζομένων ανέπτυξαν ταυτότητα αντιλήψεων και κοινές μορφές κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης. Οι αγώνες τους εναντίον όσων οι ίδιες θεωρούσαν εκμεταλλευτικές πρακτικές των πιο προνομιούχων τάξεων διέδυναν αυτή τη συνεύρεση της εργατικής τάξης, και το ίδιο έκανε η πολιτική καταστολή των συνδικάτων και των λαϊκών πολιτικών λεσχών στη διάρκεια των Ναπολεόντειων Πολέμων και της περιόδου που ακολούθησε. Έως το 1832 είχαν δημιουργηθεί θεσμοί της εργατικής τάξης με ισχυρές βάσεις και αυτοσυνείδηση: «Συνδικάτα, αλληλοβοηθητικές εταιρείες, εκπαιδευτικά και θρησκευτικά κινήματα, πολιτικές οργανώσεις, περιοδικά — πνευματικές παραδόσεις και κοινοτικά πρότυπα της εργατικής τάξης, καθώς και μια συγκεκριμένη δομή συναισθημάτων της εργατικής τάξης».³²

Η ιστορική αφήγηση του Τόμσον παρέχει πλήθος απτά παραδείγματα των τρόπων με τους οποίους οι πολιτισμικές παραδόσεις προωθούσαν την ταξική συνείδηση και την πολιτική δράση. Ανιχνεύει, λόγου χάρη, πώς ο κοινωνικός εξισωτισμός και τα ισχυρά αισθήματα ηθικής κοινότητας που αναπτύσσονταν μεταξύ των υφαντών στους χειροκίνητους αργαλειούς της υπαίθρου μετουσιώθηκαν σε ουτοπικές ιδέες για το σχεδιασμό της κοινωνίας εκ νέου, οι οποίες με τη σειρά τους ενέπνευσαν συγκεκριμένες πολιτικές δραστηριότητες.³³ Παρομοίως, υποστηρίζει ο συγγραφέας, «μπορούμε να δούμε το λουδισμό* ως εκδήλωση του πολιτισμού της εργατικής τάξης περισσότερο ανεξάρτητη και σύνθετη απ' όλες όσες είχε γνωρίσει ο δέκατος όγδοος αιώνας». Και τούτο, διότι ο λουδισμός βλάστησε μέσα από «τον κόσμο των εισφορών αλληλοβοήθειας, των μυστικών τελετών και όρκων, των ημενόμενων [εργατικών] προσφυγών στο κοινοβούλιο, των τακτικών συγκεντρώσε-

* Λουδισμός: η δυναμική εναντίωση των εργατών στην εισαγωγή νέας τεχνολογίας στα εργοστάσια. Το κίνημα των λουδιτών (1811-1813) αναπτύχθηκε αρχικά στις υφαντουργίες του Νότινχαμ, για να εξαπλωθεί στη συνέχεια σε ολόκληρη την κεντρική και την ανατολική Αγγλία. Η ονομασία έλκεται από το όνομα του περίφημου εργατικού ηγέτη του 1799 Ned Ludd ή Lud. Οι λουδίτες ήταν οργανωμένοι σε μυστικές ομάδες, οι οποίες κατέστρεφαν τις νέες μηχανές στα εργοστάσια και αξιοποιούσαν το πολιτισμικό τυπικό προηγούμενων μορφών εργατικής αλληλεγγύης. (Σ.τ.Ε.)

ων που συνήθιζαν οι τεχνίτες σε προκαθορισμένους τόπους συνάντησης».³⁴ Οι λουδίτες χρησιμοποιώντας τις πολιτισμικές παραδόσεις οραματίζονταν ένα εναλλακτικό μέλλον: προσπαθούσαν να αναβιώσουν αρχαία δικαιώματα για να εδραιώσουν νέες κατακτήσεις. Κατά καιρούς τα αιτήματά τους περιλάμβαναν τον ελάχιστο μισθό, τον έλεγχο της εργασίας των γυναικών και των ανηλίκων, τη διαίτησία, την υποχρέωση των αφεντικών να βρίσκουν δουλειά στους ειδικευμένους τεχνίτες που οι μηχανές καθιστούσαν περιττούς, την απαγόρευση των κακοτεχνιών, καθώς και το δικαίωμα οργάνωσης συνδικάτων. Τέτοια αιτήματα, κατά τον Τόμσον, «είχαν στραμμένο το βλέμμα προς τα μπροστά όσο και προς τα πίσω — και περιέκλειαν ήδη μέσα τους μια εικόνα, θολή έστω, όχι τόσο μιας πατερναλιστικής όσο μιας δημοκρατικής κοινότητας, στην οποία η βιομηχανική ανάπτυξη θα ρυθμιζόταν σύμφωνα με ηθικές προτεραιότητες και η επιδίωξη του κέρδους θα υποτασσόταν στις ανθρώπινες ανάγκες».³⁵

Από αναλυτική άποψη, τώρα, ο Τόμσον διατείνεται πως η καινοφανής ταξική συνείδηση και η οργάνωση των βρετανών εργαζομένων δεν ήταν άμεσα αποτελέσματα της Βιομηχανικής Επανάστασης. Οι μεταβαλλόμενες παραγωγικές σχέσεις και εργασιακές συνθήκες της Βιομηχανικής Επανάστασης επιβλήθηκαν

όχι επάνω σε κάποιο ακατέργαστο υλικό, αλλά στον Άγγλο που γεννήθηκε ελεύθερος — και μάλιστα στον Άγγλο που γεννήθηκε ελεύθερος και γνώρισε την επίδραση του Παίην ή τη διάπλαση που του προσέφεραν οι μεθοδιστές. Ο ανειδίκευτος παραγός του εργοστασίου ή ο τελευταίος καλτσοποιός ήταν επίσης κληρονόμοι του Μπάνυαν, των δικαιωμάτων του χωριού που τα θυμόταν ακόμη, των ιδεών για ισότητα απέναντι στο νόμο και των παραδόσεων των τεχνιτών. Ήταν αντικείμενο της ακατάπαυστης θρησκευτικής κατήχησης και συνάμα δημιουργός νέων πολιτικών παραδόσεων. Όσο φτιάχτηκε από τους άλλους η εργατική τάξη, άλλο τόσο έφτιαξε και η ίδια τον εαυτό της.³⁶

Έφτιαξε λοιπόν τον εαυτό της χρησιμοποιώντας την πολιτισμική κληρονομιά της, τόσο για να ερμηνεύσει τους οικονομικούς μετασχηματισμούς και τα πολιτικά γεγονότα, όσο και για να αντιδράσει σ' αυτά.

Για να συνοψίσουμε, το επιχείρημα του Τόμσον στο έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη* τονίζει τη σημασία των πολιτισμικών πόρων και της ανθρώπινης παρέμβασης στην κοινωνική αλλαγή και στην ταξική πολιτική αντιπαράθεση. Πού είναι όμως η σύστοιχη ανάλυση της κοινωνικής αλλαγής — των δομημένων, υλικών ορίων στο πλαίσιο των οποίων ήταν αναγκασμένη η αγγλική εργατική τάξη να φτιάξει τον εαυτό της; Καθώς

απουσιάζει κάθε συστηματική συζήτηση των συγκεκριμένων τρόπων με τους οποίους η αγγλική εκβιομηχάνιση επηρέασε τα προϋπάρχοντα πρότυπα ταξικών και κοινοτικών σχέσεων, η ιστορία φαίνεται σαν να μη γράφτηκε καθόλου πίσω από την πλάτη της αγγλικής εργατικής τάξης. Με το ζήλο του να διορθώσει τις «αντικειμενιστικές» προκαταλήψεις της οικονομικής ιστορίας και του πιο ορθόδοξου μαρξισμού, ο Τόμσον έδωσε σάρκα και οστά στη μία μόνον όψη της ολοκληρωμένης διαλεκτικής μεταξύ Είναι και συνειδησης, η οποία, σύμφωνα με την ίδια τη θεωρία του, παίζει κεντρικό ρόλο στην ιστορική διαδικασία.

Μάλιστα, καθώς του λείπει η δομική πλευρά μιας πιο ολοκληρωμένης ανάλυσης, το επιχείρημα του Τόμσον ελάχιστα καταδεικνύει τις αδυναμίες της αγγλικής εργατικής τάξης μετά το 1832. Δεν μπορεί, φέρ' ειπείν, να εξηγήσει γιατί το υποκείμενο που δρα σύμφωνα με την ταξική του συνείδηση αποτυχαίνει τελικά να εκπληρώσει τους στόχους του, ούτε γιατί ένα τμήμα της εργατικής τάξης αδυνατεί να αποκτήσει συλλογική συνείδηση και να δράσει συλλογικά.³⁷ Ο Τόμσον υποβαθμίζει εντέλει όλους εκείνους τους παράγοντες που εμποδίζουν τους ανθρώπους να κάνουν την ιστορία όπως τη θέλουν οι ίδιοι: τις δομικές συνθήκες και τις ακούσιες συνέπειες της δράσης ή τα ανομολόγητα και ασύνειδα κίνητρά της.³⁸ Η ιστορία όμως γράφεται όντως εν μέρει και πίσω από τις πλάτες των ανθρώπων – και ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόζει ο Τόμσον το αναλυτικό του σχήμα στο έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη* δεν μας βοηθά να αναδείξουμε αυτές τις κρυφές δομές και τις απροσχεδιάστες εκβάσεις. Ίσως θα έπρεπε να του υπενθυμίσει κανείς τα λόγια του αγαπημένου του σοσιαλιστή, του Ουίλλιαμ Μόρρις: «Στο χαζό μου λοιπόν πώς δίνουν μάχες οι άνθρωποι και τις χάνουν. Έπειτα τα πράγματα για τα οποία πάλεψαν έρχονται κάποτε παρά την ήττα τους, αλλά, όταν έρχονται, αποδεικνύεται πως δεν ήταν αυτά που εννοούσαν, και τότε άλλοι άνθρωποι έχουν να παλέψουν γι' αυτά που εννοούσαν οι πρώτοι, δίνοντάς τους όμως διαφορετικό όνομα».³⁹

Η ερμηνευτική λογική της ιστοριογραφίας του Τόμσον

Επισημαίνοντας την πολιτισμική ροπή και την έλλειψη δομικής ανάλυσης στο έργο του Τόμσον, ορισμένοι άγγλοι μαρξιστές αμφισβήτησαν τη θεωρητική σημασία και την ακρίβεια των συμβολών του. Ο Ρίτσαρντ Τζόνσον, λόγου χάρη, υποστηρίζει πως η έμφαση του Τόμσον στα στοιχεία της εμπειρίας και του πολιτισμού τον οδηγεί σε μια συνολική δυσπιστία απέναντι στη θεωρία.⁴⁰ Παρομοίως, ο Πέρρυ Άντερσον επισημαίνει πως οι αδυναμίες της μεθόδου του Τόμσον την καθιστούν ακατάλληλη για την ανάπτυξη μιας

ιστορικής θεωρίας.⁴¹ Η κρίση του Άντερσον ενδεχομένως στηρίζεται στην άποψη πως το θεωρητικό έργο αποσκοπεί κατ' ανάγκην στη διαπίστωση αιτιακών αλληλουχιών στην ιστορία.⁴² ορθά διακρίνει λοιπόν πως ο Τόμσον ελάχιστα ενδιαφέρεται για την αιτιακή ανάλυση, αλλά αυτό βεβαίως δεν είναι επαρκής λόγος για να απορρίψουμε την προσέγγισή του. Όποιες κι αν είναι οι αδυναμίες του έργου *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη*, αυτό μας παρέχει ένα ερμηνευτικό επιχείρημα που όσο κι αν δεν είναι αιτιακής υφής, φωτίζει λαμπρά με άλλους τρόπους το νόημα της ιστορίας.

Το έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη* δεν αποσκοπεί, στην πραγματικότητα, στο να εξηγήσει κάποιο συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός ή το αποτέλεσμα του. Μολονότι ο Τόμσον έχει ορισμένες ιδέες όσον αφορά το γιατί δεν ξέσπασε επανάσταση στην Αγγλία το 1832, δεν τις αναπτύσσει συστηματικά και το βιβλίο του δεν έχει σκοπό να απαντήσει σ' ένα τέτοιο αιτιακό ερώτημα. Ούτε θέλει να εξηγήσει την άνοδο και την πτώση του λουδισμού και των άλλων κοινωνικών κινήματων στην Αγγλία των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα. Ο συγγραφέας όντως διακρίνει στη διάδοση του μεθοδισμού μεταξύ των εργαζομένων μετά το 1795 μια σχέση με την αντεπανάσταση σ' αυτή τη χώρα – αλλά στο υστερόγραφο του 1968 για τη δεύτερη έκδοση του έργου *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη* δηλώνει κατηγορηματικά πως δεν είχε σκοπό να παρουσιάσει κάποια αιτιακή υπόθεση, σύμφωνα με την οποία η εξάπλωση των μεθοδιστών ήταν συνέπεια της αντεπανάστασης.⁴³

Ακριβώς επειδή δεν θέτει συγκεκριμένα ερωτήματα στα ιστορικά δεδομένα, ο Τόμσον δεν προσπαθεί και να αποτιμήσει οποιεσδήποτε θεωρητικές υποθέσεις περί ιστορικής αιτιότητας. Η έλλειψη όμως μιας τέτοιας εξηγητικής προσέγγισης ελάχιστα στερεί από το έργο του την ιδιότυπη θεωρητική σημασία του: αντί να προσπαθεί να εξηγήσει τα ιστορικά γεγονότα ή τις αιτίες τους, το έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη* θέλει να επανεξετάσει τις χαμένες ιστορικές δυνατότητες. Ξεκινά λοιπόν από την προϋπόθεση πως η ιστορία είναι ανοιχτή και σύντυχη, πως οι καθοριστικοί παράγοντες θα μπορούσαν να είναι διαφορετικοί και ενδεχομένως να αλλάξουν στο μέλλον. Επειδή οι άγγλοι εργαζόμενοι δεν έφτιαξαν την ιστορία που θα τους άρεσε, πιστεύει ο Τόμσον, εμείς πάψαμε ολότελα να αντιλαμβανόμαστε πώς έφτιαξαν την ιστορία. Όπως το έθεσε ο Έρικ Χόμπσμπομ σε μία από τις πρώτες βιβλιοκρισίες του έργου *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη*, «θέμα του Τόμσον είναι οι προσπάθειες των προβιομηχανικών εργατών να ξαναφτιάξουν τον θρυμματισμένο κόσμο τους και όχι τα τελικά αποτελέσματα (όχι εντελώς ηθελημένα) αυτών των προσπαθειών».⁴⁴

Ο Τόμσον θέλει να εξιχνιάσει το νόημα της διαδικασίας με την οποία μια εργατική τάξη με ανεπτυγμένη ταξική συνείδηση σχηματίστηκε στην

Αγγλία και, κατά συνέπεια, θα μπορούσε να σχηματιστεί και αλλού. Υποδεικνύει ποια ήταν τα σημαντικά μέρη αυτής της διαδικασίας, με ποιους τρόπους σχετιζόνταν μεταξύ τους, πώς εκτυλίχθηκαν στο χρόνο. Προσφέρει εξηγήσεις, αλλά δεν συνδέει τις έννοιες με αιτιακό τρόπο, ώστε να προβλέψει τα γεγονότα: απεναντίας, συσχετίζει τις έννοιες με άλλες έννοιες, ούτως ώστε να παρουσιάσει με κινηματογραφικό τρόπο το συνολικό νόημα σε μια ορισμένη χρονική περίοδο – και βεβαίως, η ολότητα μπορεί να αφορά μία τάξη, μία ομάδα ή και την κοινωνία.

Η συζήτηση του Τόμσον για το πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη αποτελεί λοιπόν παράδειγμα αυτού που ο Κλίφφορντ Γκχηρτς ονομάζει ερμηνευτική θεωρία. Αυτού του είδους η θεωρία, υποστηρίζει ο Γκχηρτς, αρμόζει κατεξοχήν στην ανάλυση του πολιτισμού, όπου ουσιώδες έργο μας

δεν είναι να κωδικοποιήσουμε κάποιες αφηρημένες κανονικότητες, αλλά να κάνουμε δυνατή την πυκνή περιγραφή: όχι να γενικεύσουμε ξεκινώντας από ορισμένες περιπτώσεις, αλλά να διακρίνουμε το γενικό μέσα σ' αυτές. Να βρεις το γενικό μέσα στην ειδική περίπτωση ονομάζεται συνήθως, στην ιατρική τουλάχιστον και στην ψυχολογία του βάθους, κλινική επαγωγή. Αντί να ξεκινά από ένα σύνολο παρατηρήσεων και να προσπαθεί να τις υπαγάγει σε κάποιο γενικότερο νόμο, η συγκεκριμένη εκδοχή της επαγωγής ξεκινά από ένα σύνολο (εικαζόμενων) σημαινόντων τα οποία προσπαθεί να εντάξει σ' ένα ενιαίο νοηματικό πλαίσιο... Αλλά ο τρόπος που χρησιμοποιούμε αυτή τη θεωρία – προσπαθώντας δηλαδή να αποσπάσουμε την αφανή σημασία των πραγμάτων – είναι ο ίδιος. Οδηγούμαστε λοιπόν στη δεύτερη προϋπόθεση της πολιτισμικής θεωρίας: ότι δηλαδή δεν παρέχει, τουλάχιστον με τη στενή σημασία της λέξης, προβλέψεις... Είναι αλήθεια πως στο κλινικό ύφος της θεωρητικής διατύπωσης στρέφουμε την εννοιολόγηση προς το έργο της παραγωγής ερμηνειών για απολύτως συγκεκριμένα ζητήματα – και όχι προς την προβολή κάποιων πειραματικών χειρισμών σε προβλέψεις ή προς τη συναγωγή συμπερασμάτων για τις ενδεχόμενες μελλοντικές καταστάσεις ενός ορισμένου συστήματος. Αυτό δεν σημαίνει όμως πως η θεωρία πρέπει απλώς να ταιριάζει στις πραγματικότητες του παρελθόντος (ή, για να το θέσουμε προσεκτικότερα, να γεννά πειστικές ερμηνείες τους). Πρέπει συνάμα να επιδιώκει – να αντέχει αναλυτικά και στις πραγματικότητες που θα έρθουν αργότερα... Το θεωρητικό πλαίσιο με τους όρους του οποίου συγκροτούμε μία ερμηνεία πρέπει να συνεχίζει να μας παρέχει αξιόπιστες ερμηνείες ενόσω εμφανίζονται στο οπτικό μας πεδίο νέα κοινωνικά φαινόμενα.⁴⁵

Δυστυχώς, ο Γκχηρτς χρησιμοποιεί τον όρο *πυκνή περιγραφή* για να απο-

δώσει τους βασικούς στόχους της συγκεκριμένης αυτής αντίληψης για την παραγωγή της θεωρίας. Αναγνωρίζει πάντως πως η πυκνή περιγραφή είναι πολύ διαφορετική από την απλή περιγραφή: πυκνή περιγραφή είναι «στην πραγματικότητα, οι δικές μας κατασκευές για τις κατασκευές άλλων ανθρώπων σχετικά με το τι έχουν στο νου τους οι ίδιοι και οι συμπατριώτες τους».⁴⁶ Γνωρίζει επίσης, ο Γκχηρτς, πως στην ερμηνευτική θεωρία προχωράμε πέρα από το έργο της περιγραφής προσπαθώντας να διατυπώσουμε «όσο πιο κατηγορηματικά μπορούμε, πώς η γνώση που εξασφαλίζουμε έτσι μας βοηθά να κατανοήσουμε τη συγκεκριμένη κοινωνία στην οποία αναφέρεται, αλλά και γενικότερα την κοινωνική ζωή».⁴⁷ Δυστυχώς όμως, ο ίδιος ο όρος *πυκνή περιγραφή* οδήγησε όλους εκείνους που αντλούν την αντίληψή τους περί θεωρίας αποκλειστικά από το αιτιακό και προγνωστικό μοντέλο της επιστήμης να υποτιμήσουν αυτή την ερμηνεία ως απλή περιγραφή. Έτσι, οι θεωρητικοί που αναζητούν αιτιοκρατίες κατηγορούν τον Τόμσον πως αδυνατεί να παράσχει θεωρητικές υποθέσεις εφαρμόσιμες σε άλλες εργατικές τάξεις ή και στην ίδια την αγγλική εργατική τάξη άλλων εποχών.

Απαντώντας σε τέτοιου είδους αιτιάσεις, ο κύριος εκπρόσωπος της κριτικής θεωρίας φιλόσοφος Γιούργκεν Χάμπερμας επισήμανε πως μία ερμηνευτική θεωρία της ιστορίας, όπως και άλλες κριτικές θεωρίες, δεν έχει σκοπό να βοηθήσει τους κοινωνικούς επιστήμονες να αποκτήσουν μεγαλύτερο κοινωνικό έλεγχο, αλλά μάλλον θέλει να καλλιεργήσει την αυτοσυνείδηση εκείνη η οποία θα κάνει τους ανθρώπους πιο συνειδητά υποκείμενα, ικανά να επηρεάσουν ενεργά το μέλλον. «Η μελέτη της ιστορίας», λέει ο Χάμπερμας, «η οποία περιορίζεται με αυστηρά εμπειρικό επιστημονικό τρόπο στην αιτιακή εξήγηση ατομικών γεγονότων έχει, άμεσα, αναδρομική μόνον αξία: αυτού του τύπου η γνώση δεν επιδέχεται εφαρμογή στην πρακτική ζωή».⁴⁸

Σημαντικό κλειδί της ερμηνευτικής προσέγγισης του Τόμσον είναι η αντίληψή του για τη σχέση των ιστορικών δεδομένων με τη μεγάλη θεωρία (μαρξιστική ή μη). Στυλώνει το βλέμμα του στην ιστορία όχι για να εφαρμόσει κάποια προκατασκευασμένη θεωρία ή να παραγάγει κάποια γενική θεωρία παγιωμένη, αλλά για να χρησιμοποιήσει τις θεωρητικές ιδέες σε διάλογο με τα τεκμήρια, ώστε να ερμηνεύσει συγκεκριμένες ιστορικές διαδικασίες. Όπως το θέτει ο ίδιος:

Η ιστορία δεν είναι κανένα εργοστάσιο για να παράγει Μεγάλες Θεωρίες, που να σχίζουν τους παγκόσμιους αιθέρες σαν αεριωθούμενα, ούτε είναι σειρά παραγωγής για θεωρίες-νάνους. Ούτε είναι πάλι κανένας γιγάντιος πειραματικός σταθμός όπου μπορούμε να «εφαρμόσουμε», να «ελέγξουμε» και να «επιβεβαιώσουμε» θεωρίες κατασκευασμένες κάπου αλλού. Αυτά δεν είναι διόλου δουλειά της. Δουλειά της

είναι, αντιθέτως, να ανακτά, να «εξηγεί» και να «κατανοεί» το αντικείμενό της: την αληθινή ιστορία.⁴⁹

Ο Τόμσον ασκεί καταλυτική κριτική στους κοινωνιολόγους και στους ιστορικούς που αντιμετωπίζουν τα ιστορικά δεδομένα σαν να ήταν μόνο παραδείγματα για τις θεωρίες τους: όταν ο θεωρητικός το κάνει αυτό, ξεχνά πως το ιστορικό υποκείμενο έχει δικές του έννοιες και αξίες, οι οποίες είναι εξίσου σημαντικές. Επι κρίνει λοιπόν τόσο το μαρξιστή ιστορικό Τζων Φόστερ όσο και το λειτουργιστή κοινωνιολόγο Νηλ Σμέλσερ, επειδή τα εξηγητικά σχήματα που προτείνουν για τη Βιομηχανική Επανάσταση βασίζονται σε δεδομένες θεωρητικές παραδοχές (λενινιστικές και παρσονικές αντιστοίχως) χωρίς να διαλέγονται με τις πολιτισμικές έννοιες εκείνων των ανθρώπων που βίωσαν όντως την ιστορική αυτή αλλαγή. Κατά τον Τόμσον λοιπόν, «ο Φόστερ είναι πλατωνικός μαρξιστής· το σχήμα του (για την “πραγματική” ή “κανονική” διαδικασία διαμόρφωσης της ταξικής οργάνωσης, της συνειδήσης, των στρατηγικών και των στόχων) προηγείται των τεκμηρίων, ενώ τα τεκμήρια οργανώνονται έτσι ώστε να συμμορφώνονται προς αυτό».⁵⁰ Για παρόμοιους λόγους, ο Τόμσον επικρίνει και τον Πέρρυ Άντερσον, επειδή επέδωσε το μοντέλο της Γαλλικής Επανάστασης στην αγγλική ιστορία του δέκατου ένατου αιώνα.⁵¹ Κρίνοντας άλλους ιστορικούς της Αγγλίας του δέκατου όγδοου αιώνα, ο Τόμσον παρατηρεί: «Το πιο συνηθισμένο λάθος σήμερα είναι να βλέπουμε στον ορισμό της λαϊκής κουλτούρας του δέκατου όγδοου αιώνα αντιθέσεις (βιομηχανική/προβιομηχανική, σύγχρονη/παραδοσιακή, “ώριμη”/“πρωτόγονη” εργατική τάξη) που δεν της ταιριάζουν, αφού συνεπάγονται πως ξαναδιαβάσουμε σε μια παλαιότερη κοινωνία κατηγορίες για τις οποίες ούτε πόρους είχε η συγκεκριμένη κοινωνία, ούτε όρους διέθετε ο πολιτισμός της».⁵²

Ο Τόμσον δεν κάνει, αφετέρου, το αντίθετο σφάλμα των εμπειριστών που πιστεύουν πως τα γεγονότα μιλούν από μόνα τους. Θέλει ο ιστορικός, δουλεύοντας σκληρά, να κάνει τα ιστορικά υποκείμενα να μιλήσουν με τη δική τους φωνή, αλλά συνάμα γνωρίζει πως «τόσο αυτό που μπορούν να “πουν” όσο κι ένα μέρος από το λεξιλόγιό τους καθορίζονται από τα ερωτήματα που θέτει ο ίδιος ο ιστορικός. Δεν μπορούν να “μιλήσουν” αν δεν “ερωτηθούν”».⁵³ Ο Τόμσον γνωρίζει επίσης πως ο ιστορικός δεν μπορεί ποτέ να απαλλαγεί από τις δικές του (επίσης ιστορικά προσδιορισμένες) αξίες και έννοιες: ποτέ δεν κατορθώνει να δραπετεύσει εντελώς από τον δικό του κόσμο, ούτε να μπει απολύτως στη θέση των ανθρώπων που μελετά. Επομένως, ο Τόμσον τονίζει διαρκώς την ανάγκη διαλόγου με τις ιστορικές πηγές και τα υποκείμενα που μελετάμε, καθώς και με τις ερμηνείες άλλων ιστορικών. Έμμεσα λοιπόν ασπάζεται την επισήμανση του Χανς Γκάντμερ πως το νόημα ενός

ιστορικού κειμένου δεν βρίσκεται στην επικοινωνιακή πρόθεση του δημιουργού του, αλλά στην επικοινωνία μεταξύ του ίδιου του κειμένου κι εκείνων οι οποίοι το αντιλαμβάνονται στο πλαίσιο μιας διαφορετικής παράδοσης.⁵⁴

Ο Τόμσον αναγνωρίζει λοιπόν πως τα περισσότερα ιστορικά δεδομένα ή γεγονότα έχουν και αυτά νοηματικό περιεχόμενο — αναφέρονται δηλαδή στις ιδέες που έχουν οι άνθρωποι για τον εαυτό τους, για τον κόσμο τους και την εξέλιξή του. Οι κοινωνικές επιστήμες, όπως τονίζει ο Άντονι Γκίντενς, περιλαμβάνουν μια διπλή ερμηνευτική, η οποία συνδέει τις θεωρίες τους και το εννοιολογικό τους πλαίσιο με τις αντίστοιχες νοηματικές κατασκευές που ήδη αποτελούν συστατικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής. «Η κοινωνιολογία, αντιθέτως από τις φυσικές επιστήμες, στέκεται σε σχέση υποκειμένου-υποκειμένου απέναντι στο πεδίο μελέτης της και όχι σε σχέση υποκειμένου-αντικειμένου· ασχολείται με έναν κόσμο ερμηνευμένο εκ των προτέρων, στον οποίο τα νοήματα που αναπτύσσονται από το δρων υποκείμενο υπεισέρχονται στην ίδια τη συγκρότηση ή παραγωγή αυτού του κόσμου».⁵⁵

Χάρη σ' αυτό το διάλογο ανάμεσα στις έννοιες του θεωρητικού κι εκείνες του ιστορικού υποκειμένου, αλλά και στο γεγονός ότι διερευνά ο ίδιος την ιστορική διαδικασία, ο Τόμσον τονίζει πως οι θεωρητικές έννοιες πρέπει να είναι «ελαστικές» — ανοιχτές δηλαδή σε ιστορικούς αναπροσδιορισμούς χωρίς όμως να συρρικνώνονται ποτέ στο εντελώς συγκεκριμένο.⁵⁶ Μόνον τέτοιες ελαστικές έννοιες ταιριάζουν στην «εξέλεγχη “γεγονότων” τα οποία, ακόμη και τη στιγμή της ανάκρισης, αλλάζουν μορφή (ή διατηρούν τη μορφή τους, αλλάζουν “νόημα”) ή ακόμη και συγχωνεύονται μέσα σε άλλα γεγονότα· έννοιες κατάλληλες για τη διαχείριση ενός πραγματολογικού υλικού το οποίο δεν χωρά σε στατικές αναπαραστάσεις, αλλά αποκτά νόημαμόνον όταν το αντιλαμβανόμαστε ως δυναμική αντίφαση».⁵⁷ Ο φιλόσοφος της επιστήμης Πωλ Φεγιεράμπεντ συμφωνεί με τον Τόμσον πως ο ερευνητής «δεν πρέπει ποτέ να προσπαθεί να κάνει την έννοια καθαρότερη απ' ό,τι τη δείχνει το ίδιο το υλικό. Το υλικό, και όχι η λογική του διαίσθηση, είναι εκείνο που κρίνει το περιεχόμενο των εκάστοτε εννοιών».⁵⁸ Χρησιμοποιώντας τέτοιες ελαστικές θεωρητικές έννοιες, σε διάλογο είτε με τις έννοιες του κοινού νου των ιστορικών δρώντων υποκειμένων είτε με τις θεωρητικές έννοιες κάποιας άλλης ιστορικής περιόδου, ο ιστορικός μπορεί εντέλει να κατανοήσει και να ερμηνεύσει την ιστορία, ενώ συγχρόνως και οι δικοί του εννοιακοί ορίζοντες εκτίθενται ανάγλυφα στην κριτική αυτοσυνείδηση.⁵⁹

Ο αντιθετικισμός του Τόμσον παρουσιάζει πολλά κοινά με άλλων ευρωπαίων στοχαστών που επιζήτησαν να αναθεωρήσουν το μαρξισμό, ιδίως του Σαρτρ, καθώς και ορισμένων μελών της Σχολής της Φραγκφούρτης (του Αντόρνο, του Χορκχάιμερ, του Μαρκούζε και του Χάμπερμας) και των νεότερων που τους ακολούθησαν στην κριτική θεωρία. Όλοι αυτοί οι διανοού-

μενοι όμως έχουν φιλοσοφικές καταβολές στη «μεγάλη παράδοση» του ευρωπαϊκού πολιτισμού: απεναντίας, η αφοσίωση του Τόμσον στις «μικρές παραδόσεις» της αγγλικής λαϊκής κουλτούρας και της πρακτικής του ως ιστορικού κάνει το έργο του περισσότερο βατό, αλλά και περισσότερο ενδιαφέρον για τους ιστορικούς κοινωνιολόγους.

Για να δείξουμε, τώρα, τι σημαίνει ερμηνευτική θεωρία στην πράξη, ας εξετάσουμε ορισμένες από τις ερμηνείες που παρέχει ο Τόμσον στο έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη*. Πολλοί σχολιαστές θεωρούν πως ο τρόπος που επανερμηνεύει ο συγγραφέας αυτός το λουδιτικό κίνημα της Αγγλίας του πρώιμου δέκατου ένατου αιώνα είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα και σημαντικά μέρη της μελέτης του. Ο Τόμσον δηλαδή απορρίπτει την αντίληψη, ευρύτατα διαδεδομένη στη λαϊκή όσο και στη λόγια ιστορία, πως οι λουδίτες ήταν ένας όχλος που έσπαζε τις μηχανές αντιδρώντας συναισθηματικά και παράλογα στην αναπόδραστη βιομηχανική πρόοδο. Επειδή οι λουδίτες (όπως και τόσα άλλα λαϊκά κινήματα και ιστορικά υποκείμενα) δεν άφησαν επαρκή τεκμήρια των κινήτρων και των ενεργειών τους, ο Τόμσον, όπως και άλλοι ιστορικοί, χρειάστηκε να επεξεργαστεί ένα χαώδες συνονθύλευμα ελλιπέστατων πηγών. Προσπαθώντας λοιπόν να αναπληρώσει την έλλειψη άμεσων ιστορικών μαρτυριών, ο Τόμσον εξετάζει το οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο των ομάδων απ' όπου στρατολογούνταν οι λουδίτες και προσπαθεί να συναγάγει πώς άνθρωποι με τις δικές τους παραδόσεις και αξίες θα αντιδρούσαν, σ' αυτά τα συγκεκριμένα, στην εμπειρία της εκβιομηχάνισης. Μια τέτοια αναλυτική διαδικασία δεν βασίζεται στην ενσυναίσθηση του ιστορικού, αλλά προϋποθέτει πως παίρνουμε στα σοβαρά τον πολιτισμό εκείνης της εποχής και προσπαθούμε να κατανοήσουμε πώς εκτιμούσαν και αντιλαμβάνονταν την κατάσταση τους αυτοί οι άνθρωποι.

Η ίδια μέθοδος έκανε τον Τόμσον να απορρίψει τη συμβατική απεικόνιση του λουδισμού ως τυφλής αντίθεσης στη μηχανή και να προσφέρει μια νέα ερμηνεία: ο λουδισμός απέρριπτε την κοινωνική οργάνωση και τις αξίες του αναδυόμενου βιομηχανικού καπιταλισμού. Σχολιάζει ο ίδιος:

Είμαστε τόσο συνηθισμένοι στην έννοια πως ήταν αναπόφευκτο όσο και «προοδευτικό» το εμπόριο να απελευθερωθεί στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα από τις «περιοριστικές πρακτικές», ώστε χρειάζεται να καταβάλουμε μεγάλες προσπάθειες με τη φαντασία μας για να καταλάβουμε γιατί ο «ελεύθερος» εργοστασιάρχης, ή ο μεγαλοκατασκευαστής νεωτερισμών ή βαμβακερών, που έχτισε τον πλούτο του με... τον αχαλίνωτο ανταγωνισμό, μειώνοντας τους μισθούς, εκτοπίζοντας τους ανταγωνιστές του και υπονομεύοντας τα κριτήρια ποιό-

τητας των τεχνιτών... αντιμετωπιζόταν όχι μόνο με φθόνο, αλλά και ως κάποιος ο οποίος διέπραττε πράξεις ανήθικες και παράνομες.⁶⁰

Με παρόμοιο τρόπο, ο Τόμσον παρουσιάζει την ερμηνεία του για το νόημα που είχε ο μεθοδισμός για τους εργάτες που βίωναν τη Βιομηχανική Επανάσταση. «Πολλά απ' όσα γράφτηκαν για το μεθοδισμό», δηλώνει, «εξικινούν από την προϋπόθεση πως όλοι γνωρίζουμε τι πράγμα ήταν αυτός ο μεθοδισμός, και συζητούν στη συνέχεια τους ρυθμούς της ανάπτυξής του και τις οργανωτικές δομές του. Δεν μπορούμε όμως να συναγάγουμε την ποιότητα της μεθοδιστικής εμπειρίας από τέτοιου είδους τεκμήρια». ⁶¹ Η δική του ερμηνεία για το μεθοδισμό αναδεικνύει μια άλλη όψη της μεθοδολογικής προσέγγισης του Τόμσον – τη διαλεκτική λογική της. Για να την καταλάβουμε καλύτερα, θα εξετάσουμε τώρα εκ του σύνεγγυς πώς ακριβώς αντιμετώπισε το μεθοδισμό.

Οι διαλεκτικές χρήσεις του παρελθόντος

Ένα ερμηνευτικό επιχείρημα δεν συνδέει τις έννοιες με κάποια λογική τυπικής και ιεραρχικής φύσης, ούτως ώστε να συνάγει παραγωγικά το ειδικότερο από το γενικότερο. Αυτό που κάνει, ιδίως όταν αναπτύσσεται ορθά, είναι να παράγει διαλεκτικές εννοήσεις στο παρελθόν. Κατά την άποψη του Τόμσον, λόγου χάρη, ο μεθοδισμός είχε όντως διαλεκτική σχέση με την ταξική συνείδηση των αγγλων εργαζομένων, αφού το συγκεκριμένο θρησκευτικό κίνημα περιείχε την αντιφατική δυνατότητα αφενός να προάγει και αφετέρου να αναστέλλει την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης. Η ερμηνευτική θεωρία ανιχνεύει τη διαλεκτική σχέση, αλλά δεν εξηγεί αφ' εαυτής γιατί η διαλεκτική έκλινε προς αυτήν ή την άλλη κατεύθυνση στο παρελθόν, ούτε προβλέπει πώς θα μπορούσε να λειτουργήσει αυτή στο μέλλον. Ο Τόμσον πιστεύει πως μια τέτοια διαλεκτική λογική είναι διαφορετική από την παραγωγική λογική και προσφέρεται ιδίως για την ανάλυση της ιστορικής διαδικασίας. Πρόκειται για

μια λογική κατάλληλη για φαινόμενα που βρίσκονται διαρκώς εν κινήσει, που αποκαλύπτουν –ακόμη και την ίδια στιγμή– αντιφατικές εκδηλώσεις... Όπως σχολίασε ο Σαρτρ, «Ιστορία δεν σημαίνει τάξη: σημαίνει αταξία, ορθολογική όμως αταξία. Την ίδια στιγμή που συντηρεί την τάξη, δηλαδή τη δομή, η ιστορία έχει αρχίσει ήδη να την ανατρέπει».⁶²

Στο έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη*, ο Τόμσον αναδεικνύει διαλεκτικά το απελευθερωτικό όσο και το αντιδραστικό δυναμικό

των αποσχιστικών κινήματων στο εσωτερικό του προτεσταντισμού και ιδίως του μεθοδισμού. Τονίζει λοιπόν την αντίθεση που ενδημούσε στα δόγματα και στην πρακτική των μεθοδιστών, μεταξύ αυταρχικών και δημοκρατικών τάσεων. Αφενός οι πρώιμες μεθοδιστικές εταιρείες προήγαν αυθεντική συντροφικότητα και αναδείκνυαν ταπεινούς ανθρώπους σε τοπικούς ιεροκήρυκες και ταξικούς ηγέτες — εμπειρίες οι οποίες ενθάρρυναν ανθρώπους από την εργατική τάξη να μάθουν ανάγνωση εξασφαλίζοντάς τους έτσι αυτοσεβασμό καθώς και ρητορική και οργανωτική εμπειρία. Αφετέρου ο μεθοδισμός αντιμετώπιζε εχθρικά τον ελεύθερο προβληματισμό και τις καλλιτεχνικές αξίες, και διοχέτευε στον συναισθηματικό αυνανισμό την κοινωνική ζωτικότητα στην οποία δεν προσέφερε διεξόδους η δημόσια ζωή: «Νά λοιπόν μια λατρεία της “αγάπης” που φοβόταν την ενεργό έκφραση της αγάπης, είτε ως σεξουαλικής αγάπης είτε με οποιαδήποτε μορφή η οποία θα μπορούσε να ενοχλήσει τις σχέσεις με την Εξουσία. Η αυθεντική γλώσσα της αφοσίωσης ήταν η γλώσσα της σεξουαλικής εξιδανίκευσης διάστικτη πέρα ως πέρα από το μαζοχισμό».⁶³

Μολονότι μερικοί μεθοδιστές έγιναν ιακωβίνοι, λουδίτες ή άλλου τύπου αγωνιστές της εργατικής τάξης, ο μεθοδισμός καλλιέργησε επίσης την υποταγή πολλών εργατών στην εργασιακή πειθαρχία των πρώτων εργοστασίων, και μετά τη Γαλλική Επανάσταση συνέδραμε τα αντεπαναστατικά πολιτικά κινήματα της Αγγλίας. Ενώ ξεκίνησε ως θρησκεία των φτωχών, η αυταρχική δομή της εκκλησιαστικής οργάνωσής του υπέβαλλε την υποταγή, ενώ τα κατηχητικά σχολεία του επέβαλλαν στα παιδιά μια πειθαρχία που ο Τόμσον χαρακτηρίζει «θρησκευτική τρομοκρατία».⁶⁴ Ο συγγραφέας όμως δεν πιστεύει πως μπορεί να επιβληθεί αποτελεσματικά οποιοδήποτε δόγμα από τα επάνω και μόνον διατυπώνει λοιπόν την υπόθεση πως ο μεθοδισμός είχε μάλλον και αρκετές θετικές όψεις, οι οποίες προσέλκυαν τους φτωχούς και διευκόλυναν την αποδοχή του. Το κίνημα αυτό δεν προσέφερε μόνο μια νέα κοινότητα στους ανθρώπους που η Βιομηχανική Επανάσταση ξερίζωνε από τους παραδοσιακούς δεσμούς τους. Ακόμη σημαντικότερο ήταν ότι ο ακραίος συναισθηματισμός που εκλυόταν στις βιβλικές συγκεντρώσεις «αφύπνιση» από τους ιεροκήρυκες προσέφερε σημαντικές ψυχολογικές διεξόδους σε μια κοινωνία σεξουαλικά και συναισθηματικά καταπιεστική.⁶⁵

Σε μια πιο πρόσφατη ανάλυση της Αγγλίας του δέκατου όγδοου αιώνα, στο έργο *Ουίγοι και Κυνηγοί*, ο Τόμσον αναλύει με παρόμοιο τρόπο τη διαλεκτική σχέση μεταξύ νόμου και ταξικής ισχύος, αναπτύσσοντας συνάμα μια ερμηνεία η οποία έχει ευρύτερη σημασία για την κοινωνική θεωρία:

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε δεν είναι απλό (νόμος = ταξική ισχύς) αλλά σύμπλοκο και αντιφατικό. Αφενός είναι αλήθεια πως

ο νόμος διακανόνιζε τις υπάρχουσες ταξικές σχέσεις προς όφελος των αρχόντων και όχι μόνον αυτό, αλλά μάλιστα, στο διάβα του αιώνα, ο νόμος γινόταν εξαίρετο εργαλείο με το οποίο αυτοί οι άρχοντες μπορούσαν να επιβάλουν νέους ορισμούς της ιδιοκτησίας, ώστε να αποσπάσουν ακόμη μεγαλύτερα οφέλη, όπως, λόγου χάρη, όταν εξαφάνισαν διά νόμου τα αόριστα αγροτικά δικαιώματα νομής και προώθησαν τις περιφράξεις. Αφετέρου όμως ο νόμος διευθετούσε τις ταξικές σχέσεις με νομικές μορφές, οι οποίες επέβαλλαν επανειλημμένα περιορισμούς στις ενέργειες των αρχόντων... Και από ουσιαστική άποψη, οι άρχοντες ήταν, θέλοντας και μη, αιχμάλωτοι της ίδιας τους της ρητορικής: έπαιζαν το παιχνίδι της εξουσίας επιβάλλοντας κανόνες που τους βόλευαν, αλλά δεν μπορούσαν να παραβούν αυτούς τους κανόνες παρά μόνο διακινδυνεύοντας να χάσουν ολόκληρο το παιχνίδι. Εντέλει μάλιστα οι αρχόμενοι, χωρίς να αψηφούν διόλου αυτή τη ρητορική ως απλή υποκρισία, εν μέρει τουλάχιστον την οικειοποιήθηκαν ως ρητορική του πλήθους των πληβείων, του «εκ γενετής ελεύθερου Άγγλου» με την απαραβίαστη ιδιωτικότητα του, με το *habeas corpus* του και την ισότητά του ενώπιον του νόμου.⁶⁶

Το ενδιαφέρον είναι πως όταν έγραψε ο Τόμσον το πρώτο βιβλίο του για τον Ουίλλιαμ Μόρρις, δεν είχε αναπτύξει ακόμη τέτοιες εκλεπτυσμένες θεωρητικές διοράσεις στη διαλεκτική δυναμική των πολιτισμικών παραδόσεων. Ακόμη και στο νέο υστερόγραφο του στην έκδοση του 1976 αυτού του βιβλίου, δεν έχει συνειδητοποιήσει την έλλειψη μιας πλήρως διαλεκτικής ανάλυσης. Στο συγκεκριμένο κείμενο, απλώς αναδιατυπώνει τη θέση του πως ο Μόρρις αναδείχθηκε σ' έναν πρωτότυπο σοσιαλιστή στοχαστή, ο οποίος «συνήγαγε τον κομμουνισμό ανεξάρτητα από τη λογική της ρομαντικής παράδοσης».⁶⁷ Αυτή η παράδοση του έδωσε πνοή, ηθικό ρεαλισμό και ελπίδα που οδήγησαν στην κριτική του καπιταλισμού και συνάμα σε μια ρεαλιστική ουτοπία για το μέλλον.⁶⁸ Για τον Τόμσον, η πρώιμη ρομαντική ποίηση και τα μυθιστορήματα του Μόρρις συνδέονται ευθέως με τη σταδιοδρομία του ως σχεδιαστή και ζωγράφου και εντέλει με το σοσιαλισμό του. Τονίζοντας όμως αυτή την προοδευτική μετάβαση, ο Τόμσον αγνοεί ορισμένα γεγονότα της ζωής του Μόρρις τα οποία πάντως αναφέρει — την απόγνωση, την τάση φυγής και τον ατομικισμό που διαπιστώνει στην πρώιμη ζωή του Μόρρις, καθώς και στα ποιήματα και στα μυθιστορήματά του εκείνης της περιόδου. Ούτε και προσπαθεί να εξηγήσει, ο Τόμσον, γιατί όλος σχεδόν ο κύκλος των ρομαντικών καλλιτεχνών και συγγραφέων που περιστοιχίζαν τον πρώιμο Μόρρις βυθίστηκε στην απόγνωση ή στράφηκε στο συντηρητισμό μάλλον παρά στο ριζοσπαστισμό.⁶⁹

Όσο κι αν δεχόμαστε την ανάλυση του Τόμσον (και άλλων συγγραφέων) για το προοδευτικό δυναμικό που εμπεριέχει η ρομαντική απόρριψη του καπιταλισμού,⁷⁰ πρέπει επίσης να θυμόμαστε πως, όπως τόνισαν ο Καρλ Μαννχάιμ και όσοι ανέλυσαν τις ρίζες της ναζιστικής κουλτούρας, αυτή η παράδοση έχει συνάμα και αντιδραστικό δυναμικό. Μολονότι στην περίπτωση του Μόρρις το αντιδραστικό δυναμικό της ρομαντικής ποίησης και των μυθιστορημάτων του δεν ενεργοποιήθηκε τελικά, πρέπει πάντως να αναγνωρίσουμε πως υπήρχε. Μπορούμε να δούμε λοιπόν πώς μια αντιφατική τροχιά ελπίδας και απόγνωσης (μια προοδευτική όσο και μια αντιδραστική παρώθηση) λανθάνει στο ρομαντισμό του Μόρρις. Η επίγνωση αυτού του αντιφατικού δυναμικού μάς οδηγεί επομένως σ' ένα άλλο ερώτημα: Ποια στοιχεία της εμπειρίας του Μόρρις τον έκαναν να ξεπεράσει την απόγνωση και να δώσει σάρκα και οστά στην ελπίδα προσφεύγοντας στην πολιτική δράση; Επιτρέψτε μου εδώ να προσπαθήσω, χρησιμοποιώντας την ίδια την ιστορική του αφήγηση, να επεκτείνω το αναλυτικό δυναμικό της ανάλυσής του.

Η διάκριση που επιχειρεί ο Καρλ Μαννχάιμ μεταξύ «παραδοσιακού» και «συντηρητικού» είναι πολύ χρήσιμη ως αφετηρία. Ο Μαννχάιμ βλέπει στον παραδοσιακό άνθρωπο κάποιον ο οποίος

δεν επιστρέφει ακριβώς στο παρελθόν, αλλά διώνει τα απομεινάρια του παρελθόντος που επιδιώνουν στο παρόν. Ζει μέσα τους και η σκέψη του βγαίνει μέσα από αυτά. Το παρελθόν δεν είναι κάτι που έχει μείνει πίσω του, είναι αναφαίρετο κομμάτι της ζωής του, όχι ως ανάμνηση και ως επιστροφή, αλλά ως καταλυτική εμπειρία κάποιου πράγματος το οποίο εκείνος εξακολουθεί να κατέχει και απλώς κινδυνεύει να χάσει.⁷¹

Ο Μόρρις ενσάρκωνε το ζωντανό παρελθόν στη σταδιοδρομία του ως σχεδιαστή, διακοσμητή εσωτερικών χώρων, υφαντή ταπήτων και συντηρητή αρχαίων κτισμάτων – και όχι στην ποίηση και στα μυθιστορήματα που έγραφε. Με αυτό το έργο του κράτησε ζωντανές πολιτισμικές αξίες, οι οποίες αποτελούσαν μια εναλλακτική λύση σ' εκείνες του καπιταλισμού. Οργάνωσε την εταιρεία διακοσμήσεών του με πρότυπο το εργαστήρι του τεχνίτη. Όλοι όσοι εργάζονταν εκεί ήταν τεχνίτες και καλλιτέχνες, και ο πρωτομάστορας δούλευε δίπλα στους μαθητευομένους του. Μολονότι προσπάθησε να διατηρήσει μια προκαπιταλιστική μορφή εργασίας, η επιχείρηση του Μόρρις δεν αντέγραφε απαρχαιωμένα σχέδια, αλλά ενσωμάτωνε παραδοσιακές όσο και νεωτεριστικές τεχνολογίες. Σε αυτήν, ο Μόρρις, μέλος της ανώτερης μεσαίας τάξης, μπόρεσε να διασπάσει τον αυστηρό ταξικό διαχωρισμό της βικτοριανής κοινωνίας· η ζωντανή παράδοση των τεχνιτών του προσέφερε επίσης ένα γνώμονα για να απορρίψει, μαζί με τις βικτοριανές κοινωνικές

σχέσεις, τις φτηνοκατασκευές και την αλλοτριωτική κι εκμεταλλευτική διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής. Εκεί αναπτύχθηκε αρχικά η αγάπη του για τη «ζωντανή τέχνη και τη ζωντανή ιστορία».⁷²

Η ίδια η επιτυχία της επιχείρησής του έκανε όμως τον Μόρρις να δει πόσο αδύνατον ήταν να βρεθεί ατομική λύση στα ευτελή χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής κοινωνίας. Δεν την ξεκίνησε ως εμπορική επιχείρηση, αλλά ως

ιερή σταυροφορία ενάντια στην εποχή του: σκοπό είχε να αντιμαχθεί την πλημμύρα του φιλισταϊσμού σ' ένα συγκεκριμένο πεδίο της βικτοριανής ζωής, να εμποτίσει τις ίδιες τις πηγές της παραγωγής με ευχάριστη και δημιουργική εργασία, να αναδημιουργήσει τις συνθήκες της καλλιτεχνικής παραγωγής που υπήρχαν στον καιρό του Μεσαίωνα. Η εποχή όμως δεν έκανε πίσω, δεν πτοούνταν από τέτοιες επιθέσεις: από τη μια μεριά πλήθαιναν οι τρώγλες και από την άλλη ευμερούσαν οι ευπρεπείς φτηνοκατασκευές των προαστίων.⁷³

Ο Μόρρις εξοργίστηκε όταν είδε τους βιομήχανους να πλημμυρίζουν το εμπόριο με φτηνές απομιμήσεις των προϊόντων του.⁷⁴ «Παρ' όλη την επιτυχία που είχα ως τώρα», έγραφε σε ένα φίλο του το 1883,

δεν θα μπορούσα παρά να αντιληφθώ ότι η τέχνη στην οποία έχω συμβάλει θα εξαφανιστεί όταν πεθάνουμε εμείς οι λίγοι που τη νοιαζόμαστε σ' αλήθεια, πως μια μεταρρύθμιση της τέχνης που στηρίζεται στον ατομικισμό αναγκαστικά θα χαθεί μαζί με τα άτομα που την έβαλαν σε κίνηση. Τόσο οι ιστορικές μελέτες μου, όσο και η έμπρακτη σύγκρουσή μου με το φιλισταϊσμό της σύγχρονης κοινωνίας, ίσως μου επέβαλαν την πεποίθηση πως η τέχνη δεν μπορεί να έχει αληθινή ζωή και ανάπτυξη στο σημερινό σύστημα της εμπορευματοποίησης και της κερδοσκοπίας.⁷⁵

Η μετάβαση του Μόρρις από την πολιτική διαφωνία στην πολιτική δράση άρχισε όταν ίδρυσε την Επιτροπή Διάσωσης Αρχαίων Κτιρίων, την «αντικατεδαφιστική», όπως την ονόμαζε, οργάνωσή του. Αυτή η δραστηριότητα τον οδήγησε σε άμεση σύγκρουση με την καπιταλιστική κοινωνία. Αντιμέτωπος τότε με τα ζηλόφθονα περιουσιακά δικαιώματα του καπιταλισμού, αναγκάστηκε να επιχειρηματολογήσει πως ανεξάρτητα από τη νομική υπόστασή τους, «τα “αρχαία ιστορικά μνημεία μας” αποτελούν εθνική περιουσία».⁷⁶

Ο Μόρρις ενσαρκώνει επίσης ένα «ζωντανό παρελθόν» στο ουτοπιστικό μυθιστόρημά του *Νέα από το Πουθενά*, το οποίο έγραψε αφότου έγινε σοσιαλιστής. Απεικονίζει εκεί τη ζωή στην κομμουνιστική κοινωνία του μέλλο-

ντος. Όπως λέει ο Τόμσον, «Στα Νέα από το Πουθενά, ο Μόρρις ποτέ δεν μας αφήνει να ξεχάσουμε για πολύ αυτή την αίσθηση έντασης μεταξύ ιδανικού και πραγματικού... Μας κάνει να αμφισβητούμε διαρκώς την κοινωνία μας, τις δικές μας αξίες και τη ζωή που ζούμε. Γι' αυτό το λόγο, η ιστορία του παρασύρει τα αισθήματά μας: δεν μπορούμε δηλαδή να στρογγυλοκαθίσουμε διαβάζοντάς τη σαν να ήμασταν θεατές που κοιτάζουν την παραμυθένια χώρα του Πήτερ Παν». ⁷⁷ Σε αυτή την ουτοπία μάλιστα, «ο Μόρρις δεν προτείνει ποτέ να ζήσουν οι άνθρωποι με τον τρόπο που δήθεν θα διάλεγαν μόνοι τους, σύμφωνα με οποιοδήποτε φανταστικό σύστημα αξιών. Τοποθετεί τις ενδείξεις του στο πλαίσιο ενός στερεού ιστορικού και πολιτικού επιχειρήματος που τις ελέγχει». ⁷⁸ Ο Τόμσον αποκαλεί αυτή τη στάση «αντεστραμμένο ρομαντισμό» – αλλά «και πάλι παραμένει μια Ουτοπία που μόνον ένας συγγραφέας αναθρεμμένος με τη ρομαντική παράδοση θα μπορούσε να φανταστεί – ένας συγγραφέας, με άλλα λόγια, ο οποίος διαρκώς αντιλαμβάνεται την αντίθεση μεταξύ “ιδανικού και “πραγματικού”». ⁷⁹

Αντιθέτως όμως από τον Τόμσον, εγώ θα ήθελα εδώ να υποστηρίξω πως η ικανότητα του Μόρρις να μάχεται ως σοσιαλιστής, για να γίνει ο πραγματικός κόσμος ιδανικός, ήταν δυνατή ακριβώς επειδή ο ρομαντισμός του δεν περιορίστηκε απλώς στην ονειροπόληση ή στη συγγραφή. Η έμφαση του Τόμσον στη διαλεκτική λογική της ιστορικής διαδικασίας, η οποία ανοίγει την ιστορία σε εκβάσεις απροσδιόριστες, δεν αποκλείει εκ προοιμίου μία περισσότερο δομική ανάλυση – σαν αυτήν που σκιαγραφήσαμε εδώ σχετικά με τις ιδιαίτερες συνθήκες της ζωής του Μόρρις οι οποίες τον οδήγησαν στο σοσιαλισμό, σε αντίθεση με πολλούς άλλους άγγλους ρομαντικούς διανοούμενους που κατέληξαν συντηρητικοί. ⁸⁰

Η διαλεκτική ανάλυση του Τόμσον για το προοδευτικό όσο και αντιδραστικό δυναμικό του μεθοδισμού τον δέκατο ένατο αιώνα θα μπορούσε επίσης να συνδυαστεί με μια ανάλυση του γιατί αποδείχθηκε, εκείνη την περίοδο, ισχυρότερο το αντιδραστικό δομικό δυναμικό. Μια τέτοια ανάλυση όμως απαιτεί ενδεχομένως συγκρίσεις με άλλες περιόδους ή εθνικές περιστάσεις, ούτως ώστε να ξεδιαλύνουμε ποιες δομικές συνθήκες ακριβώς εύνόησαν, ή αντιθέτως εμπόδισαν, τη μια ή την άλλη αξιοποίηση της θρησκευτικής κουλτούρας των μεθοδιστών. Ο ίδιος ο Τόμσον δεν προσφεύγει ποτέ σε τέτοιες διεθνείς ή διαχρονικές συγκρίσεις για τους σκοπούς της ανάλυσης – άλλοι συγγραφείς όμως θα μπορούσαν να το πράξουν. Μια δομική ανάλυση που θα βασίζεται σε ιστορικές συγκρίσεις θα συνέβαλε ίσως στον εντοπισμό εκείνων των τύπων ανθρώπων και των ιστορικών συνθηκών που ευνοούν την αξιοποίηση των δεδομένων πολιτισμικών πόρων για αντιδραστικούς και όχι προοδευτικούς σκοπούς. Πολύ συχνά οι οπαδοί του Τόμσον είδαν, σε άλλες ιστορικές συνάψεις, μόνον τους θετικούς τρόπους με τους οποίους κινητο-

ποίησε την αντικαπιταλιστική ταξική συνείδηση ο προκαπιταλιστικός πολιτισμός. ⁸¹ Απέτυχαν έτσι να συλλάβουν και να εφαρμόσουν τις λαμπρότερες διαλεκτικές ερμηνείες του Τόμσον για τις πολιτισμικές παραδόσεις – και απέτυχαν επίσης να βελτιώσουν την προσέγγισή του με ενδεδειγμένες αναλύσεις των σχέσεων μεταξύ πολιτισμικών συνθηκών αφενός και αντιφατικών πολιτισμικών δυναμικών αφετέρου.

Συμπέρασμα

Τόσο στις ιστορικές μελέτες όσο και στα θεωρητικά του δοκίμια, ο Τόμσον ανέπτυξε την επιχειρηματολογία του υιοθετώντας ύφος πολεμικό, αντικρούοντας συνειδητά τις θέσεις άλλων ιστορικών και θεωρητικών. Παραπάνω παρουσίασα τα επιχειρήματά του και τους άσκησα καλοπροαίρετη κριτική χωρίς να επεκταθώ σ' εκείνα των αντιπάλων του (για μια σειρά διαμαχών με τον Πέρρυ Άντερσον, τον Λέτσιακ Κολακόφσκι και τον Λουί Άλτουςέρ μπορεί κανείς να συμβουλευτεί την επιλογή βιβλιογραφίας στο τέλος του κεφαλαίου). Η συμμετοχή του Τόμσον σε τέτοιες ζωηρές, συχνά μέχρι παροξυσμού, διαμάχες, τον ώθησε πάντως να επεξηγήσει τη θεωρία και τη μέθοδό του. Τονίζοντας τη σημασία της ιστορικής διαδικασίας και της εμπρόθετης δράσης των ανθρώπων, ήρθε σε ρήξη με τον στατικής κι αιτιοκρατικής φύσης δομομαρξισμό. Απορρίπτοντας το αναλυτικό σχήμα της βάσης και του εποικοδομήματος, ο Τόμσον ενσωμάτωσε λοιπόν στην υλική ζωή την εξέταση του πολιτισμού και της συνείδησης.

Παρά την τόσο σθεναρή αντίθεσή του όμως στον οικονομιστικό μαρξισμό και στο δομομαρξισμό, και μολονότι πρότεινε τη δική του θεωρητική μέθοδο ανάλυσης του πολιτισμού και υποστάτωσης της εμπρόθετης δράσης, ο Τόμσον δεν κατόρθωσε να ενσωματώσει επαρκώς στις παρεμβάσεις του μια ικανά αναδιατυπωμένη δομική ανάλυση. Επομένως, το ερώτημα παραμένει: πώς να ανοίξουμε διάλογο ανάμεσα στις δικές μας θεωρητικές έννοιες και σ' εκείνες των ιστορικών υποκειμένων που μελετάμε, προσπαθώντας συνάμα να διακρίνουμε τις ακούσιες συνέπειες της δράσης τους, τα ασύνειδα ή ιδεολογικά φορτισμένα κίνητρά τους και τους άλλους δομικούς περιορισμούς των ιστορικών τους ενεργειών; Πώς μπορεί λοιπόν ο θεωρητικός να συγκεράσει, στην ανάλυση της ιστορικής διαδικασίας, την εξήγηση της δομής με την κατανόηση της δράσης;

Ο Τόμσον πάντως προβαίνει σ' αυτού του είδους το συγκερασμό, στις πιο πρόσφατες έρευνές του για τη λογική του Ψυχρού Πολέμου. Εδώ μας παρουσιάζει μια δομική ανάλυση του ανταγωνισμού των πυρηνικών εξοπλισμών μεταξύ Ανατολής και Δύσης, την οποία βλέπει να τείνει στη λογική του

«εξολοθρευτισμού». Καθώς εξετάζει τη θανάσιμη δυναμική του Ψυχρού Πολέμου, ο Τόμσον έρχεται σε πλήρη ρήξη με τις μαρξιστικές έννοιες. Απορρίπτει την ταξική ανάλυση, τη θεωρία του ιμπεριαλισμού ή τη θεωρία της δυναμικής της καπιταλιστικής οικονομίας, ως στοιχεία ανεπαρκή για να εξηγήσουν τον ανταγωνισμό των εξοπλισμών. Συγχρόνως αξιοποιεί συναρπαστικά τις ερμηνευτικές αρχές που ανέπτυξε στο προγενέστερο έργο του: δείχνοντας πώς η υλική πραγματικότητα του πυρηνικού ολοκαυτώματος καθορίζεται δομικά το ίδιο από τη γλώσσα και τον πολιτισμό μας, όσο και από την πυρηνική τεχνολογία:

Η κατάλυση του πολιτισμού ξεκινά από την ίδια τη γλώσσα: με αυτή γίνεται δυνατή η αποσύνδεση της ορθολογικότητας και της ηθικής ευαισθησίας των προσώπων από τις επιταγές της πολιτικής και της στρατιωτικής διαδικασίας. Τις κλείνει εφτασφράγιστα ένα ορισμένο είδος «ρεαλιστικού» και «τεχνικού» λεξιλογίου που εξορίζει τη φαντασία και απαγορεύει στη λογική να διακρίνει εντελώς προφανείς αλληλουχίες αιτίου και αιτιατού. Εθίζει το νου στο πυρηνικό ολοκαύτωμα, ανάγοντας τα πάντα σε μια κανονικότητα ισοπεδωμένη. Εξοικειώνοντάς μας με ορισμένα ενδεχόμενα δεν ενθαρρύνει απλώς την παραίτηση — συγχρόνως γνέφει σ' αυτά τα ενδεχόμενα να μας πλησιάσουν.⁸²

Η οργή και η περιφρόνηση που κατεύθυνε προηγουμένως ο Τόμσον προς τον αντιανθρωπισμό και το σχολαστικισμό των δομομαρξιστών στράφηκαν τώρα, ίσως πιο εύλογα, ενάντια στον παραλογισμό της λεγόμενης θεωρίας της αποτροπής στις διεθνείς σχέσεις. Καθώς ανέτεμνε ωστόσο αυτή τη θεωρία, η πίστη του στην ύπατη σημασία της εμπρόθετης δράσης των ανθρώπων, αλλά και οι ιστορικές μελέτες του για κείνους που με την πνευματική δύναμή τους μπόρεσαν να υπερβούν την υλική πραγματικότητα, επέτρεψαν στον Τόμσον να ορθώσει το πνευματικό και πολιτικό ανάστημά του στη δομική δυνατότητα, όπως τη θεωρεί, να καταστραφεί ο πολιτισμός του βόρειου ημισφαιρίου.

Σε τελική ανάλυση, στο μέλλον μπορεί να θυμούνται περισσότερο τον Τόμσον για τον αντιπυρηνικό αγώνα του. Στο μεταξύ όμως, το έργο του έχει πάντοτε απήχηση στον ακαδημαϊκό κόσμο. Με την εφαρμογή των ιδεών του, στην αμερικανική ιστορία και στις γυναικείες σπουδές, λόγου χάρη, άλλοι συγγραφείς άρχισαν ήδη να επανεξεργάζονται τα επιχειρήματά του περί ταξικής συνείδησης και να προεκτείνουν τη θεωρητική μεθοδό του προς άλλα πεδία της κοινωνικής εμπειρίας.

Δεν επεκταθήκαμε, παραπάνω, σχετικά με τον απροκάλυπτα πολιτικό χαρακτήρα της ανάλυσης του Τόμσον στο έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική*

εργατική τάξη. Ξαναδιαβάζοντας το βιβλίο από αυτή την προοπτική, διακρίνει κανείς καλύτερα τη διαρκή έμφασή του τόσο στον αποκλεισμό των άγγλων εργαζομένων από τα πολιτικά δικαιώματα, όσο και στην πολιτική καταστολή με την οποία αντιμετώπισε η ανώτερη τάξη τους λαϊκούς πόθους την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης και την επαύριο.⁸³ Τις πιο τολμηρές θεωρητικές εξελίξεις συναντάμε μάλιστα σε ορισμένους αμερικανούς οπαδούς του Τόμσον, οι οποίοι αναπτύσσουν περαιτέρω τον σαφώς πολιτικό χαρακτήρα της προσέγγισής του στην ταξική συνείδηση. Ο Γιούτζην Τζενοβέζε, λόγου χάρη, εφαρμόζοντας τη μέθοδο του Τόμσον στην ανάλυση της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες, ενσωματώνει στην προσέγγιση του τελευταίου μια θεωρία της ηγεμονίας δανεισμένη από τον Αντόνιο Γκράμσι.⁸⁴ Ο Ίρα Κάτζνελσον πάλι, όταν αντλεί έμπνευση από το έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη* για να μελετήσει πώς αναπτύχθηκε η συνείδηση της εργατικής τάξης στις αμερικανικές πόλεις, αναδεικνύει πόσο σημαντικό ρόλο παίζουν οι πολιτικές δομές στη διαμόρφωση της εμπειρίας μέσα από την οποία οι εργάτες κατασκευάζουν το ιδιαίτερο σε κάθε χώρα νόημα της τάξης.⁸⁵ Οι συγκριτικές σε διεθνές επίπεδο ιστορικές αναλύσεις θα μπορούσαν ίσως να προεκτείνουν ακόμη περισσότερο αυτό το δυναμικό πολιτικής ανάλυσης που περιέχει το έργο του Τόμσον.

Παρά τον ενεργό ιστορικό ρόλο, τέλος, που παίζουν οι γυναίκες στο έργο *Πώς φτιάχτηκε η αγγλική εργατική τάξη* και σε άλλα ιστορικά έργα του Τόμσον (συμπεριλαμβανομένου του δοκιμίου «Η ηθική οικονομία του πλήθους τον δέκατο όγδοο αιώνα»), το φύλο δεν παρουσιάζεται ως θεωρητική κατηγορία πουθενά στο έργο του. Ο συγγραφέας δεν προσπαθεί να εκτιμήσει κατά πόσο οι γυναίκες της πρώιμης αγγλικής εργατικής τάξης είχαν τις ίδιες εμπειρίες και αντιλήψεις με τους άνδρες, ούτε αναλογίζεται ποτέ πώς θα μπορούσε το φύλο στην εργατική τάξη να επηρεάσει τον πολιτισμό, τη συνείδηση και τους αγώνες της. Παρά την απουσία πάντως φεμινιστικής προοπτικής από το έργο του, ο Τόμσον επηρέασε σημαντικά την ανάπτυξη της φεμινιστικής ιστορίας και θεωρίας στη Βρετανία. Η Σήλα Ρουμπόθαμ, η Μπάρμπαρα Ταϊήλορ, η Άννα Νταϊνβιν, η Σάλλυ Αλεξάντερ και η Τζούντι Ουώλκοβιτς αναγνωρίζουν ρητά το χρέος τους σ' αυτόν.⁸⁶

Η έμφαση που δίνει ο Τόμσον στην κεντρικότητα της εμπειρίας, καθώς και το μοντέλο της ερμηνευτικής θεωρητικής προσέγγισής του είναι όντως ιδιαίτερα πρόσφορα για τη μελέτη των γυναικών. Δύο αμερικανίδες φεμινίστριες ιστορικοί, λόγου χάρη, έστω και χωρίς να αναγνωρίζουν ρητά τη συμβολή του, συνοψίζουν τις εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας στην ιστορία των γυναικών με την παρατήρηση πως «οι πιο εντυπωσιακές και χαρακτηριστικές πρόοδοι της νέας ιστορίας των γυναικών σημειώθηκαν στο σημείο όπου διατέμνονται τα θέματα της εμπειρίας των γυναικών στην οικογένεια,

των ρόλων τους ως οικονομικών παραγωγών και της ανάπτυξης της γυναικείας συνείδησης». ⁸⁷ Όπως είδαμε παραπάνω, η εμπειρία ως διαμεσολάβηση μεταξύ κοινωνικού Είναι και συνείδησης βρίσκεται στην καρδιά της ιδιαίτερης προσέγγισης του Τόμσον στη μαρξιστική κοινωνική ιστορία. Η πιο ανεπιφύλακτη συζήτηση λοιπόν μεταξύ του φεμινισμού αφενός και της ερμηνευτικής προσέγγισης του Τόμσον αφετέρου θα μπορούσε ίσως να αποβεί πολύ γόνιμη.

Η κληρονομιά που μας καταλείπει η γνώση του Έντουαρντ Τόμσον, καθώς και όλα όσα μάς κληροδοτούν τα δρώντα υποκείμενα των οποίων τις αντιλήψεις και τις δραστηριότητες τόσο πλούσια φώτισαν οι ιστορικές μελέτες του, παραμένουν ανοιχτές στην εξέλιξη και στην αλλαγή. «Το παρελθόν δεν είναι νεκρό, αδρανές, περιοριστικό: μέσα του επίσης μεταφέρει σημάδια και τεκμήρια δημιουργικών δυνάμεων που μπορούν να δώσουν τροφή στο παρόν και συνάμα να προοιωνιστούν τις δυνατότητες του μέλλοντος». ⁸⁸ Το βαθύ επιχείρημα που μας παρουσιάζει μ' αυτά τα λόγια ο Τόμσον ισχύει εξίσου για τις αρετές και τους περιορισμούς και του δικού του έργου στην κοινωνική ιστορία, στη μαρξιστική θεωρία και στις μεθόδους της ιστορικής ανάλυσης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Εξαιρετικά με βοήθησαν τα σχόλια όσων συμμετείχαν στη Harvard Conference τον Οκτώβριο του 1979. Εκτίμησα ιδιαίτερος το σχολιασμό που μου έστειλαν μετά από αυτή τη συνδιάσκεψη ο Bruce Johnson και η Theda Skocpol. Το δοκίμιό μου κέρδισε πολύ σε συνοχή χάρη στη λεπτολόγα επιμέλεια της Theda. Επιπλέον, με στήριξε ο ενθουσιασμός και με βοήθησαν οι κριτικές των φίλων και συναδέλφων Paul Breines, Temma Kaplan, Naomi Katz, Tom Laquer, Mark Poster, Judy Stacey και Alice Wexler.

1. E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*. New York: Vintage, 1966, σ. 12.

2. Πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες βρίσκουμε μάλλον απειλητικό το να δεχτούμε πως μπορεί κανείς να γράφει τόσο καλά όσο ο Τόμσον, και συνάμα να κάνει καλή θεωρία.

3. Σε ένα πρόσφατο άρθρο ο Alan Dawley συζητά την επίδραση του Τόμσον στους αμερικανούς θεωρητικούς: βλ. Alan Dawley, «E.P. Thompson and the Peculiarities of the Americans» *Radical History Review* 19 [1978-79]: 33-59.

4. Ο θετικισμός θεωρεί πως η μελέτη της κοινωνίας μπορεί να είναι επιστημονική και πως η κοινωνική επιστήμη μπορεί να προβαίνει σε προβλέψεις βάσει προγνωστικών νόμων. Ο εμπειριστής αφετέρου πιστεύει πως τα γεγονότα δημιουργούν τη θεωρία αποκαλύπτοντας αφ' εαυτών τα νοήματά τους, ανεξάρτητα από κάθε αυστηρή εννοιολόγηση.

5. Michael Merrill, «Interview with E.P. Thompson». *Radical History Review* 3(4) [1976]: 4.

6. Alvin Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Avon Books, 1970, σ. 484.

7. M. Merrill, «Interview with E.P. Thompson», *ό.π.*, σ. 10-11.

8. Στο ίδιο, σ. 13-14.

9. Eric Hobsbawm, «The Historians' Group of the Communist Party», στο Maurice Cornforth (επιμ.), *Rebels and their Causes: Essays in Honour of A.L. Morton*. London: Lawrence and Wishart, 1978, σ. 31.

10. Στο ίδιο, σ. 43-44.

11. M. Merrill, «Interview with E.P. Thompson», *ό.π.*, σ. 14, 25.

12. B.L. John Saville, «The XXth Congress and the British Communist Party». *Socialist Register*. London: Merlin Press, 1976: 1-23.

13. David R. Holden, «The First New Left in Britain, 1952-62». Ph.D. diss., University of Wisconsin, 1976, σ. 105.

14. Στο ίδιο, Κεφάλαιο Τέταρτο.

15. Στο ίδιο, σ. 262.

16. E.P. Thompson, «An Open Letter to Leszek Kolakowski». *The Socialist Register* 1974. London: Merlin Press, 1973: 9-10.

17. D.R. Holden, «The First New Left in Britain, 1952-62», *ό.π.*, σ. 341.

18. Ο Πέρρυ Άντερσον σ' ένα νέο βιβλίο του ζητά συγγνώμη γι' αυτού του τύπου τις παρεμβάσεις του, και δίνει τη δική του εκδοχή για τη ρήξη του με τον Τόμσον: Perry Anderson, *Arguments Within English Marxism*. London: New Left Books, 1980, Κεφάλαιο Πέμπτο.

19. Η έντονη προσωπικότητα και το συναίσθημα του Τόμσον ίσως συνετέλεσαν επίσης στην πόλωση της βρετανικής αριστερής διανόησης, με αποτελέσματα λιγότερο θετικά.

20. Ο Τόμσον αναφέρει πως τον ενέπνευσε ο αδελφός του, στο E.P. Thompson. *Beyond the Cold War*. New York: Pantheon Books, 1982.

21. Πρόλογος στο E.P. Thompson, *Exterminism and Cold War*. London: New Left Books, 1982, σ. ix.

22. Στο ίδιο, σ. 329.

23. M. Merrill, «Interview with E.P. Thompson», *ό.π.*, σ. 23.

24. E.P. Thompson, «The Poverty of Theory: Or an Orrery of Errors», στο έργο *The Poverty of the Theory and Other Essays*. London: Merlin Press, 1978, σ. 257.

25. Στο ίδιο, σ. 200.

26. Στο ίδιο, σ. 356.

27. E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, *ό.π.*, σ. 9-10.

28. E.P. Thompson, «The Poverty of Theory: Or an Orrery of Errors», *ό.π.*, σ. 280.

29. E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, *ό.π.*, σ. 12.

30. Στο ίδιο, σ. 232.

31. Στο ίδιο, σ. 212.

32. Στο ίδιο, σ. 194.

33. Στο ίδιο, σ. 295.

34. Στο ίδιο, σ. 601.
35. Στο ίδιο, σ. 552.
36. Στο ίδιο, σ. 194.
37. Παρόμοιες επικρίσεις, μεταξύ άλλων, εκφράζει επίσης ο Πέρρυ Άντερσον στο Perry Anderson, *Arguments Within English Marxism*, ό.π., Κεφάλαιο Δεύτερο. Ο Craig Calhoun, *The Question of Class Struggle*. Chicago: University of Chicago Press, 1982, επίσης τονίζει την έλλειψη δομικής ανάλυσης στο έργο *The Making of the English Working Class*, και επιπλέον παρουσιάζει μια εκλεπτυσμένη κριτική της θεωρητικής χρήσης της μαρξικής ταξικής ανάλυσης που επιχειρεί ο Τόμσον.
38. Anthony Giddens, *Studies in Social and Political Theory*. New York: Basic Books, 1976, σ. 128.
39. E.P. Thompson, *William Morris: From Romantic to Revolutionary*. New York: Pantheon Books, 1976, σ. 722.
40. Richard Johnson, «Thompson, Genovese and Socialist-Humanist History». *History Workshop Journal* 6 [1978]: 84.
41. P. Anderson, *Arguments Within English Marxism*, ό.π., σ. 58.
42. Στο ίδιο, σ. 98.
43. Αυτό το υστερόγραφο του 1968 βρίσκεται μόνο στην αγγλική έκδοση του έργου *The Making of the English Working Class* (το παράθεμα από σ. 919) και όχι στην αμερικανική.
44. Eric Hobsbawm, «Organized Orphans», βιβλιοκρισία του έργου *The Making of the English Working Class*. *New Statesman* 66 [29.11.1963]: 7.
45. Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, 1973, σ. 26-27.
46. Στο ίδιο, σ. 9.
47. Στο ίδιο, σ. 27.
48. Jürgen Habermas, «The Analytic Theory of Science and Dialectics», στο Theodor Adorno et al. (επιμ.), *The Positivist Disputes in German Sociology*. London: Heinemann, 1976, σ. 141.
49. E.P. Thompson, «The Poverty of Theory: Or an Orrery of Errors», ό.π., σ. 238.
50. E.P. Thompson, «Testing Class Struggle». *The Times Higher Educational Supplement* [8.3.1974]: 50. Βιβλιοκρισία του John Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution*.
51. E.P. Thompson, «Peculiarities of the English».
52. E.P. Thompson, «Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class?». *Social History* 3(2) [1978]: 152.
53. E.P. Thompson, «The Poverty of Theory: Or an Orrery of Errors», ό.π., σ. 222-223.
54. Εισαγωγή του επιμελητή στο Hans Gadamer, *Philosophical Hermeneutics*. Berkeley: University of California Press, 1976.
55. Anthony Giddens, *New Rules of Sociological Method*. New York: Basic Books, 1976, σ. 146.
56. E.P. Thompson, «The Poverty of Theory: Or an Orrery of Errors», ό.π., σ. 238.
57. Στο ίδιο, σ. 237.

58. Paul Feyerabend, *Against Method*. London: Verso Editions, 1975, σ. 201.
59. H. Gadamer, *Philosophical Hermeneutics*, ό.π., σ. xxi.
60. E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, ό.π., σ. 549-550.
61. Στο ίδιο. Υστερόγραφο στην αγγλική έκδοση του 1968, σ. 918.
62. E.P. Thompson, «The Poverty of Theory: Or an Orrery of Errors», ό.π., σ. 230.
63. E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, ό.π., σ. 40-41.
64. Στο ίδιο, σ. 375.
65. Στο ίδιο, σ. 380.
66. E.P. Thompson, *Whigs and Hunters*. New York: Pantheon Books, 1976, σ. 263-264.
67. E.P. Thompson, *William Morris: From Romantic to Revolutionary*, ό.π., σ. 802.
68. Στο ίδιο, σ. 791-92.
69. Στο ίδιο, σ. 86.
70. Βλ. Paul Breines, «Marxism, Romanticism and the Case of Georg Lukács» *Studies in Romanticism* 10(4) [1977]: 473-489· επίσης, Alvin Gouldner, «Romanticism and Classicism: Deep Structures in Social Science», στο Alvin Gouldner, *For Sociology*. New York: Basic Books, 1973, σ. 321-366.
71. Karl Mannheim, «Conservative Thought», στο Karl Mannheim, *Essays in Sociology and Social Psychology*. New York: Oxford University Press, 1953, σ. 140.
72. E.P. Thompson, *William Morris: From Romantic to Revolutionary*, ό.π., σ. 236.
73. Στο ίδιο, σ. 248.
74. Στο ίδιο, σ. 249.
75. Στο ίδιο, σ. 98.
76. Στο ίδιο, σ. 234.
77. Στο ίδιο, σ. 694.
78. Στο ίδιο, σ. 803.
79. Στο ίδιο, σ. 695-96.
80. Ο ίδιος ο Τόμσον ποτέ δεν απέρριψε την αιτιακή θεωρία. Στη «Φτώχεια της θεωρίας» λέει πως ο ιστορικός διατυπώνει τις υποθέσεις του «προκειμένου να εξηγήσει αυτήν εδώ τη συγκεκριμένη ιστορική διαμόρφωση του παρελθόντος ή εκείνη τη συγκεκριμένη αλληλουχία» (E.P. Thompson, «The Poverty of Theory: Or an Orrery of Errors», ό.π., σ. 238-239).
81. Τρεις οπαδοί του Τόμσον που κάνουν αυτό το σφάλμα είναι οι Calhoun, Scott και Hearn. Βλ. Craig Calhoun, *The Question of Class Struggle*, ό.π.· James C. Scott, «Protest and Profanation: Agrarian Revolt and the Little Tradition». *Theory and Society* 4(1, 2) [1977]: 1-38, 159-210· Frank Hearn, «Remembrance and Critique: The Uses of the Past for Discrediting the Present and Anticipating the Future». *Politics and Society* 5(2) [1975]: 201-228. Η Judith Stacey, επισκοπώντας από φεμινιστική σκοπιά την παραδοσιακή κουλτούρα, υιοθετεί μια πιο διαλεκτική προσέγγιση στο Judith Stacey, «China's Socialist Revolution, Peasant Families and the Uses of the Past». *Theory and Society* 9(2) [1980]: 269-282.
82. E.P. Thompson, «A Letter to America». *The Nation* [24.1.1981]: 68-93, και E.P. Thompson and Dan Smith (επιμ.), *Protest and Survive*. New York: Monthly Review Press, 1981, σ. 41.

83. Η Θήντα Σκότσπολ υποστήριξε προφορικά αυτό το επιχείρημα, σε συζήτησή μας.

84. Eugene Genovese, *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made*. New York: Vintage Books, 1972.

85. Ira Katznelson, *City Trenches: Urban Politics and the Patterning of Class in the United States*. New York: Pantheon Books, 1981.

86. Η Σήλα Ρουμπόθαμ αναγνωρίζει το χρέος της στον Τόμσον, στην εισαγωγή του Sheila Rowbotham, *Hidden From History*. New York: Pantheon Books, 1974. Σε προσωπικές συζητήσεις μαζί μου η Τζούντυ Ουώλκοβιτς και η Σάλλυ Αλεξάντερ τόνισαν τη θετική επίδραση του Τόμσον στο έργο τους, καθώς και στο έργο της Μπάρμπαρα Τάιλορ και της Άννα Νταϊνβιν. Βλ. Judith Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society*. New York: Cambridge University Press, 1980. Sally Alexander, «Womens' Work in Nineteenth-Century London», στο Juliet Mitchell and Ann Oakley (επιμ.), *The Rights and Wrongs of Women*. New York: Penguin Books, 1976. Anna Davin, «Feminism and Labor History», και Barbara Taylor, «Socialist Feminism: Utopian or Scientific?», αμφότερα στο Samuel Raphael (επιμ.), *People's History and Socialist Theory*. London: Routledge and Kegan Paul, 1981.

87. Nancy F. Cott and Elizabeth H. Pleck (επιμ.), *A Heritage of Her Own*. New York: Simon & Schuster, 1979, σ. 18-19.

88. E.P. Thompson, «The Politics of Theory», στο Samuel Raphael (επιμ.), *People's History and Socialist Theory*, ό.π., σ. 407-408.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η επιλογή έργων του Έντουαρντ Τόμσον που ακολουθεί παρακάτω είναι οργανωμένη σε κατηγορίες. Μια πληρέστερη βιβλιογραφία μπορεί να βρει κανείς στο τέλος του βιβλίου του Perry Anderson, *Arguments Within English Marxism*. London: New Left Books, 1980. Όσον αφορά τα βιβλία που έγραψε ο Τόμσον, τα συζήτησα στο κείμενό μου· όλα είναι σημαντικά κι έχουν μεγάλο ενδιαφέρον για τους ιστορικούς κοινωνιολόγους. Τα ιστορικά δοκίμιά του επεξηγούν με παραδείγματα πολλά από τα ιστορικά και θεωρητικά ζητήματα ουσίας που τίγαι στα βιβλία του αλλά και σε συντομότερα κείμενα. Εκείνο για το «Cauldwell», λόγου χάρη, αφορά ιδίως όσους ενδιαφέρονται για την πολιτισμική θεωρία και τη μελέτη της ανθρωπολογίας· για όποιον ασκεί ανάλυση τάξεων είναι σημαντικό το «Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class». Στοχαστής της αντίρρησης, ο Τόμσον αρθρώνει συχνά σημαντικές θεωρητικές ιδέες σε βιβλιοκρισίες, μια επιλογή των οποίων δημοσιεύω παρακάτω. Τα πολιτικά δοκίμιά του ίσως αφορούν κάπως λιγότερο τη μελέτη της ιστορικής κοινωνιολογίας, αλλά πάντως θα μπορούσαν να ενδιαφέρουν όσους ασχολούνται με την ιστορία της βρετανικής αριστεράς ή θέλουν να εμβαθύνουν στις αξίες και στις πολιτικές επιλογές του συγγραφέα. Εξαιρετικά σημαντικές για την άρθρωσή της θεωρητικής θέσης του είναι οι διαμάχες του με άλλους μαρξιστές· κατέγραφα λοιπόν τα σημαντικότερα έργα αμφοτέρων των πλευρών σ' αυτές. Συμπεριέλαβα, τέλος, μια σύντομη βιβλιογραφία των λοιπών σχολιασμών του έργου του Τόμσον.

Βιβλία του Έντουαρντ Τόμσον

William Morris: From Romantic to Revolutionary. New York: Pantheon Books, 1976.

Ανατύπωση της έκδοσης του 1955, με νέο υστερόγραφο.

The Making of the English Working Class. New York: Vintage Books, 1963.

Whigs and Hunters. New York: Pantheon Books, 1976.

The Poverty of the Theory and Other Essays. London: Merlin Press, 1978. New York: Monthly Review Press, 1979.

Writing by Candlelight. New York: Monthly Review Press, 1981.

Protest and Survive (επιμ. με τον Dan Smith). New York: Monthly Review Press, 1981.

Beyond the Cold War. New York: Pantheon Books, 1982.

Ιστορικά δοκίμια του Έντουαρντ Τόμσον

«Time, Work Discipline and Industrial Capitalism». *Past and Present* 38 [1967]: 56-97.

«The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century». *Past and Present* 50 [1971]: 76-136.

«Patrician Society, Plebeian Culture». *Journal of Social History* 7 [1974]: 382-405.

«The Crime of Anonymity». Στο Douglass Hay et al. (επιμ.), *Albion's Fatal Tree*. New York: Pantheon Books, 1982.

«Caudwell». *The Socialist Register*. London: Merlin Press 1977, σ. 228-276.

«Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class». *Social History* 3(2) [1978]: 133-165.

Βιβλιοκρισίες του Έντουαρντ Τόμσον

«Anthropology and the Discipline of Historical Context». *Midland History* 1(3) [1972]: 41-55. Βιβλιοκρισία των Alan MacFarlane, *The Family Life of Ralph Josseline* και Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic*.

«Testing Class Struggle». *The Times Higher Educational Supplement* [8.3.1974]: 50. Βιβλιοκρισία του John Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution*.

«A Nice Place to Visit». *New York Review of Books* [6.2.1975]: 34-37. Βιβλιοκρισία του Raymond Williams, *The Country and the City*.

«On History, Sociology and Historical Perspective». *British Journal of Sociology* 27(3) [1976]: 387-402. Βιβλιοκρισία του Robert Moore, *Pit-Men, Preachers and Politics*.

«Happy Families». *New Society* 41(77a) [1977]: 499-501. Βιβλιοκρισία του Laurence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*.

«Sold Like a Sheep for £1». *New Society* [14.12.1978]: 645-648. Βιβλιοκρισία του George Rude, *Protest and Punishment*.

Πολιτικά δοκίμια του Έντουαρντ Τόμσον

«Socialist Humanism: An Epistle to the Philistines». *The New Reasoner* 1(1) [1957]: 105-143.

«Agency and Choice». *The New Reasoner* 1(5) [1959]: 89-106.

- «Commitment in Politics». *Universities and Left Review*. 6 [1959]: 50-55.
 «Revolution». *New Left Review* 3 [1960]: 3-9.
 «Revolution Again». *New Left Review* 6 [1960]: 18-31. Αναδημοσιεύεται στο E.P. Thompson (επιμ.), *Out of Apathy*. London: New Left Books, 1960.
 «The State Versus its Enemies». *New Society* [19.10.1978]: 127-130.
 «The Secret State». *Race and Class* 20 [1979]: 219-242.
 «Notes on Exterminism: The Last Stage of Civilization». *New Left Review* 121 [1980]: 3-31.
 «A Letter to America». *The Nation* [24.12.1981]: 68-93.

Συζητήσεις του Έντουαρντ Τόμσον με άλλους μαρξιστές

- Anderson Perry, «Origins of the Present Crisis». *New Left Review* 23 [1964]: 26-53.
 Nairn Tom, «The English Working Class». *New Left Review* 24 [1964]: 43-57.
 Anderson Perry, «Socialism and Pseudo-Empiricism». *New Left Review* 35 [1966]: 2-42.
 Thompson E.P., «An Open Letter to Leszek Kolakowski». *The Socialist Register* 1974: 1-100.
 Thompson E.P., «The Poverty of Theory: Or an Orrery of Errors», στο έργο *The Poverty of the Theory and Other Essays*. London: Merlin Press, 1978. New York: Monthly Review Press, 1979.
 Johnson Richard, «Thompson, Genovese and Socialist-Humanist History». *History Workshop Journal* 6 [1978]: 79-100. Βλ. και τις αποκρίσεις στα τεύχη 7, 8 και 9.
 Anderson Perry. *Arguments Within English Marxism*. London: New Left Books, 1980.
 Thompson E.P., Richard Johnson, Stuart Hall and Raphael Samuel, «Debates Around the Poverty of Theory», στο Samuel Raphael (επιμ.), *People's History and Socialist Theory*. London: Routledge and Kegan Paul, 1981.

Άλλες συζητήσεις για το έργο του Έντουαρντ Τόμσον

- Calhoun Craig, *The Question of Class Struggle*. Chicago: University of Chicago Press, 1982.
 Dawley Alan, «E.P. Thompson and the Peculiarities of the Americans». *Radical History Review* 19 [1978-79]: 33-59.
 Kazin Michael, «European Nuclear Disarmament: An Interview with E.P. Thompson». *The Socialist Review* 58 [1981]: 9-34.
 Merrill Michael, «Interview with E.P. Thompson». *Radical History Review* 3(4) [1976]: 4-25.
 Palmer Bryan, *The Making of E.P. Thompson: Marxism, Humanism and History*. Toronto: New Hogtown Press, 1981.

Lynn Hunt

8. Η ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΣΤΟΝ ΤΣΑΡΛΣ ΤΙΛΛΥ

Είναι πάντοτε κάπως παρακινδυνευμένο να αναλύεις το έργο ενός συγγραφέα που βρίσκεται στο δημιουργικό του απόγειο, αλλά χρειάζονται ακόμη περισσότερες από τις συνηθισμένες προφυλάξεις όταν συζητά κανείς τα γραπτά του Τσαρλς Τίλλυ. Ενώ κανένα τους δεν ξεχωρίζει ως το αντιπροσωπευτικό έργο του, η παραγωγή αυτού του συγγραφέα αυξάνεται με τέτοια μεγέθη και ρυθμούς που είναι αδύνατο να την αντιμετωπίσεις συνολικά. Οι εμφάσεις στα βιβλία και στα άρθρα του κυμαίνονται από τη σαφώς οροθετημένη ιστορική ανάλυση μιας συγκεκριμένης περίπτωσης, στο βιβλίο *Η Βανδέα*, ως την ευρεία θεωρητική συζήτηση του έργου *Από την κινητοποίηση στην επανάσταση*.¹ Η επίδραση μάλιστα του Τίλλυ στην ιστορική κοινωνιολογία δεν περιορίζεται διόλου στο λόγιο έργο που δημοσίευσε, αφού ασκεί επίσης ασυνήθιστα μεγάλη επιρροή και ως δάσκαλος και συνεργάτης άλλων συγγραφέων: μπορούμε να την αποδώσουμε σε μεγάλο βαθμό στο ιδιότυπο ύφος της έρευνάς του, και ιδίως στο πραγματικό σύγχρονο ερευνητικό ατελεί (ή αλλιώς στο ιστορικό και κοινωνιολογικό εργαστήρι) που δημιούργησε στο Πανεπιστήμιο του Μίσιγκαν.²

Το Κέντρο Έρευνας της Κοινωνικής Οργάνωσης (Center for Research on Social Organization, CRSO) προσέφερε στον Τίλλυ μια ερευνητική υποδομή μοναδική μεταξύ των ιστορικών κοινωνιολόγων. Εξασφαλίζοντας αδρή κρατική χρηματοδότηση, ο συγγραφέας μπόρεσε να ξεκινήσει μακροπρόθεσμα σχέδια ποσοτικής έρευνας, τα οποία απαιτούν ασυγκρίτως μεγαλύτερους πόρους από εκείνους που διαθέτουν άλλοι μελετητές οι οποίοι εργάζονται ανεξάρτητα.³ Το πλαίσιο του Κέντρου ενισχύει τις συλλογικές προσπάθειες, και τα τελευταία χρόνια ο Τίλλυ δημοσίευσε τα αποτελέσματα πολλών τέτοιων εγχειρημάτων, λόγου χάρη, το έργο *Απεργίες στη Γαλλία* που έγραψε μαζί με τον Έντουαρντ Σόρτερ καθώς και το έργο *Ο εξεγερμένος αιώνας*, όπου συνεργάστηκε με τη Λουίζα και τον Ρίτσαρντ Τίλλυ.⁴ Κάθε χρονιά, το Κέντρο συγκεντρώνει επισήμως περίπου εβδομήντα πέντε άτομα (μεταδιδασκτικούς εταίρους, προσωπικό, βοηθούς ερευνητών, προπτυχιακούς φοιτητές και μέλη του διδακτικού προσωπικού), αλλά και άτυπα προσελκύει πο-